

CUMA NAMAZINDA CEMAAT SAYISI İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Orhan CANPOLAT*

Öz

Cuma namazı Medine’de farz olup cemaat halinde kılınması vacibdir. İslam hukuk ekolleri cemaat halinde kılınması konusunda görüş birliği içerisinde olmuşlardır. Ancak cemaat sayısı hususunda ihtilaf ettikleri görülmektedir. Bunun altında yatan neden sayı hususunda farklı rivayetlerin olmasıdır. Cemaat sayısı ile ilgili Ka’b b. Malik’ten nakledilen rivayet en çok şöhret bulandır. Araştırmamızda Hanefî mezhebinin Ka’b b. Malik hadisini delil olarak kabul etmediği, Malikilerin bir görüşüne göre, Şafii ve Hanbeli mezheplerinin bu hadisi delil edindikleri anlaşılmaktadır. Gerek Ka’b b. Malik’in rivayeti ve gerekse diğer rivayetlerin değerlendirilmesi yapılarak, cuma namazında cemaat sayısı gerçeği delilleriyle birlikte incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Cuma, namaz, hadis, Muhammed b. İshak.

THE EVALUATION OF NASS RELATED TO THE NUMBER OF CONGREGATION IN FRIDAY PRAYING

Abstract

Friday praying has been obligatory in Medina and it is wajib to be prayed within congregation. Islamic lawyers are in a consensus on the idea of praying it within a congregation but they are not on the same idea of the number of the members for the congregation of the friday praying. The reason for this is to have different hadiths derived from our prophet’s words. The hadith derived by Ka’b b. Malik is the most famous one. In this study, it has been understood that Shafii and Hanbali sects have taken the cases of hadith derived by Ka’b b. Malik. By doing analyses on both Ka’b b. Malik and the other hadiths, the number of the members for the congregation of Friday praying will be evaluated in accordance with realities.

Keywords: Friday, Prayer, Hadith, Mohammad b. İshak.

Giriş

Semavi ve gayri semavi bütün dinlerin kutsal saydığı özel gün veya günler vardır. Bu günlerde kendilerine özgü birtakım ibadetleri yerine getirirler. Yahudiler cumartesi, Hristiyanlar pazar ve Müslümanlar da cuma günleri cemaat halinde ibadet ederler.¹

Günde beş vakit kılınan namaz ibadeti Mirac hadisesinden² sonra farz kılınmıştır. Resulullah (s.a.v) Mekke’den hicret etmeden önce beş vakit namazın dışında, başka farz namazla emrolunduğu hakkında herhangi bir rivayet mevcut değildir. Her ne kadar bazı

Makale gönderim tarihi: 29.11.2016, kabul tarihi: 24.03.2017

* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, polatcan21@hotmail.com

¹ Demiri, Ebü'l-Bekâ, Kemâleddin Muhammed, *en-Necmü'l-vehhac fi şerhi'l-Minhac*, Dâru'l-minhac, Cidde, 2004, II/443.

² Buhârî, 8, Salât, 1 (I/134).

fakihler cuma namazının Mekke'de farz kılındığını söylemişse de³ cuma suresinin Medine döneminde indiği âlimlerin icmaı ile sabittir.⁴ Zira Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de ilk cuma namazını Medine'de kıldığı nakledilen rivayetlerde belirtilmiştir.⁵

Cuma namazının sahih olması için cemaatin şart olduğu konusunda İslam hukukçuları arasında görüş birliği bulunsa da; cemaat sayısının kaç kişi olması gerektiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmamızda cuma namazında cemaat sayısının kaç kişiden oluştuğu konusu ele alınmıştır. Çünkü yıllardır Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki şehir ve köylerde cuma namazında cemaat sayısı kırka ulaşılmadığında cuma yerine öğlen namazını eda ettikleri gözlemlenmiştir. Bu durum cuma namazında cemaat sayısı ile ilgili rivayetleri, özellikle de en çok şöhret bulan Ka'b b. Malik (ö.50/670)'in rivayetinin senet ve metin kritiği yapılarak cemaat sayısını tespit etmeye çalışacağız.

Çalışmamızda temel hadis kitaplarında geçen ve klasik fıkıh metinlerinde cuma namazında cemaat sayısı için delil gösterilen rivayetler üç aşamada değerlendirilecektir: Birinci aşamada; *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim*'de yer alan rivayetleri vermekle iktifa edilecektir. İkinci aşamada; Sünen, şerh ve tahrir kitaplarında yer alan cemaat sayısı ile ilgili rivayet ve haberler ele alınacaktır. Üçüncü aşamada ise; sayıyla ilgili en çok şöhret bulan Ka'b b. Malik'ten rivayet edilen hadisin senedinin tahriri yapılarak, fakihlerin konuyla ilgili görüşleri incelenecektir.

Cuma namazıyla ilgili bazı çalışmaların yapıldığını tespit ettik.⁶ Ancak bunlarda cumanın sahih olması için gereken cemaat sayısı üzerinde ayrıntılı olarak durulmadığını gördük. Bu nedenle cemaat sayısı ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapma ihtiyacı hissettik.

Cuma Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlük anlamı: Cuma kelimesi; toplanmak, bir araya gelmek, ayrı parçaların bir araya gelmesi gibi manaları ifade etmektedir. Cuma lafzının kökü olan cem' için gurup,

³ İbn Hacer, İmam Gazali'nin cuma namazının Mekke'de farz olduğunu söylediğini nakletse de bunu garip bulmuştur. İbn Teymiye de hicretten önce Mekke'de vacib olmasa da cevaz verildiğini söylemiştir (İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bâri şerhu sahihi'l-Buhâri*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379, II/354; el-Behuti, Mansur b. Yunus, *Keşşafe'l-kinai' ani'l-iknai'*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, II/21; İbn Mülakkin, Ebû Hafis Siracuddin, *et-Tavdih li şerhi'l-Camii's-Sahih*, (thk. Dâru'l-felah lil Bahsi'l-İlmi), Dâru'n-nevadir, Dimaşk, 2008, VII/372).

⁴ İbn Atiyye, Ebû Muhammed, *el-Muharrer'ul-veciz fi tefsiri'l-Kitabi'l-aziz*, (thk. Abdusselam Abdüşşafi), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1993, V/281; Suyutî, Abdurrahman b. Ebû Bekir, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsiri bi'l-me'sur*, Dâru'l-fikir, Beyrut, VIII/151; İbnu'l-Cevzi, Cemâluddin Abdurrahman Ebû'l-Ferec, *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*, (thk. Abdürrezak el-Mehdi), Dâru'l-kitabu'l-Arabi, Beyrut, 1422, IV/280; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadir*, Dâru İbn Kesir, Dimaşk, 1414, V/267.

⁵ Beyhaki, Ahmed b. El-Hüseyn, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, (thk. Abdü'l-Mu'ti Emin Kal'aci), Dâru'l-Kuteybe, 1991, IV/320.

⁶ Osman Şahin, "Cuma Namazı Mükellefiyeti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 25, s. 419-451; Hamdi, Döndüren, "Cuma Namazı ve Kılınma Şartları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, cilt: II, sayı: 2, s. 141-150; Hayreddin, Karaman, "Cuma Günü ve Namazı", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1973, cilt: XII, sayı: 4, s. 213-238; Pala, Ali İhsan, "Cuma Namazına Dair", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, sayı: 8, s. 285-302.

toplama denmiştir. İnsanların mescitte bir araya gelmesi avuç içinde toplanan hurmaya benzetilerek tasvir edilmiştir.⁷

Cahiliye dönemindeki Araplar cuma gününe -çoğunluk veya rahmet günü anlamına gelen- "yevmü'l-arûbe" dedikleri rivayet edilir. Bazı rivayetlere göre de cuma ismini Ka'b b. Lüey vermiştir.⁸

Terim anlamı: İslam hukukçuları cuma kelimesini namaz kelimesiyle beraber kullanmışlardır. Cesas (ö.370/981) cuma namazını, "Peygamberden söz ve amel olarak ümmete nakledilen iki rekaatlik bir namazdır", şeklinde tarif etmiştir.⁹

Cuma Namazının Meşruiyeti

Cuma namazının vacip olması Kitab, sünnet ve icma ile sabittir.¹⁰

Allah Teâla şöyle buyurmuştur: "*Ey iman edenler, cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ı zikretmeye koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır*".¹¹ Ayette; - "gidin-koşun" kelimesinden kastedilen şey; normal yürüme biçiminden ziyade, namaz kılmak, hayırlı amelde bulunmak ve Allah'ı anmak için yola koyulmaktır.¹² Fakihler ayette geçen "*Allah'ı zikretmeye koşun*" (فَاسْعَوْا), kelimesinin emir kipi olduğunu ve vücuba delalet ettiğini", ifade etmişlerdir.¹³

Cuma namazının meşruiyetine delâlet eden birçok hadis bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

İbn Abbas (ö.68/687-88)'tan nakledilen hadiste: "Peygamberin (s.a.v) mescidinden sonra ilk cuma -namazı-, Bahreyn'in bir köyü olan Cüvâsa'da, Abdülkays mescidinde kılınmıştır".¹⁴

Ebû Hureyre (ö.57/678)'den nakledilen hadiste Resulullah (s.a.v) dedi ki: "Beş vakit ve cumadan cumaya kılınan namaz büyük günahlara bulaşmadıkça küçük günahlara kefarettir".¹⁵

Nesâî (ö.303/916)'nin, Hafsa (ö.45/665)'dan naklettiği bir hadiste Resulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Ergenlik çağındaki herkese cuma namazı vacibtir".¹⁶

⁷ Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kamûs*, (thk. Komisyon), Dâru'l-hidaye, XX/458.

⁸ Beydavi, Nasıruddin, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-tevil*, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşli), Dâru'l-ihyai't-turasi'l-arabi, Beyrut, 1418, V/212; Demîrî, Kemâluddin Muhammed, *en-Necmü'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhac*, Dâru'l-minhâc, Cidde, 2004, II/443.

⁹ Cesas, Ebû Bekir, *Ahkamu'l-Kur'an*, (thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1994, III/596.

¹⁰ Nevevi, Ebû Zekerîya, *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, Dâru'l-fikir, IV/483.

¹¹ 62/Cuma, 9.

¹² Taberi, Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-beyan fi te'vili'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 2000, XXIII/380.

¹³ Serahsi, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-m'arife, Beyrut, 1993, II/21; İbn Muflih, İbrahim b. Muhammed, *el-Mubdi' fi şerhi'l-Mukni'*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1997, II/145.

¹⁴ Buhâri, 17, Cuma, 10 (I/304).

¹⁵ Müslim, 2, Tahara, 5 (I/209).

¹⁶ Sünenü'n- Nesâî, 14, Cuma, 2 (III/155).

Tarık b. Şihab'ın da naklettiği bir hadiste Resulullah (s.a.v) dedi ki: "Cuma - namazı- şu dört kişi dışındaki bütün Müslümanlara vacip olan bir haktır; hasta, çocuk, kadın ve köle".¹⁷

Cabir b. Abdullah (ö.78/697)'ın naklettiği hadiste Resulullah hutbe verirken buyurdu ki: "Ey insanlar, ölmeden önce Allah'a tövbe ediniz. Meşgul olmadan önce de salih ameller işlemeye çalışınız. Rabbinizi çokça zikretmek, gizli ve açık olarak çokça sadaka vermek suretiyle -Allah- ile aranızdaki bağı güçlendiriniz. Bunu yaptığınız takdirde hem rızıklanırsınız hem de -Allah tarafından- hatırımız hoş tutulur. Şunu bilin ki: Yüce Allah şu bulunduğum makamda, şu günümde, şu ayımda ve şu yılımda kıyamete değin sizlere cumayı farz kılmış bulunuyor. Benim hayatımda, ya da benden sonra adaletli veya zalim bir imam bulunduğu halde, onu hafife alarak ya da inkâr ederek kim terk ederse; Allah, onun iki yakasını bir araya getirmesin, hiçbir işini bereketli kılmasın. Biliniz ki onun ne namazı ne zekâtı, ne haccı, ne orucu ve ne de iyiliği vardır, ta ki tövbe edinceye kadar. Her kim tövbe ederse Allah onun tövbesini kabul etsin. Hiçbir kadın bir erkeğe, bedevi biri muhacire, facir biri mü'min birine imam olmasın. Ancak sultanın kırbaç ve kılıcından korkan, zorlayarak korkuttuğu hariçtir."¹⁸

İbnü'l-Münzir (ö.318/930), fakihlerin cuma namazının mükellef, hür, ergen, mukim ve özrü bulunmayan herkese vacib olduğu konusunda icmâ' ettiklerini söylemiştir.¹⁹

Netice olarak cuma namazının vacubiyetinin Kur'an, sünnet ve icma'a dayandığını belirtmek gerekir.

Cuma Namazının Şartları

Fıkıh mezhepleri cuma namazının bir kısım şartlarını Peygamber (s.a.v)'den nakledilen rivayetlerin doğrudan metninden,²⁰ diğer bir kısmını ise, çeşitli delalet yollarını kullanarak tespit etmişlerdir. Fakihler bunları genel olarak vücut ve sıhhat şartları olmak üzere iki başlık altında toplamışlardır:

Birincisi: Cuma namazının vücut şartları

Cumhur²¹ ve Hanefilere²² göre bir kimseye cuma namazının farz olması için şu şartların bulunması gerekir:

¹⁷ Elbani (ö.1999) hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Ebû Dâvûd, 2, Salat, 214 (II/92).

¹⁸ Sünen İbn Mace, 5, İkametu's-Sâlat, 78 (I/343). (Hadis bilginleri senette bulunan Ali b. Zeyd b. Ced'an'ın zayıf, Abdullah b. Muhammed el-Adevi'nin ise metruk ravi olduklarını söylemişlerdir. Ayrıca İmam Buhari ve Ebû Hatim, Adevi için münkiru'l-hadis, meçhul derken, Dârekutnî metruk olduğunu zikretmiştir. (İbn Receb, Zeynüddin Ebû'l-Ferec, *Fethu'l-bari*, (thk. Ebû Muaz Tarık b. Udellah), Dâru İbnü'l-Cevzi, Demmam/ Suudi Arabistan, 1422, IV/190).

¹⁹ İbnü'l-Münzir, Muhammed, *el-İcmâ*, (thk. Fuad Abdulmunim Ahmed), Dâru'l-Müslim, 2004, s.39.

²⁰ Buhari, 17, Cuma, 2 (I/299); Ebû Dâvûd, 2, Selât, 214 (II/92); Dârekutnî, 4, Cuma, 1 (II/107); İbnü'l-Mulekkin, Ebû Hafis Sirâcuddîn, *Hulasatü'l-bedrü'l-münir fi tahriri kitabi's-şerhi'l-Kebir li'r-Rafii*, (thk. Hamdi Abdülmecid), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1410, I/217, (Hn:757); İbn Hacer, Ebû'l-Fadil Ahmed, *Telhisu'l-habir fi tahrir ahadis Rafii' el-kebir*, Dâru'l- kutubi'l-ilmîye, 1989, (Hn:650, 651). II/161.

²¹ Desûki, Muhammed b. Ahmed b. Arefe, *Hâşiyetü'd-Desûki ala's-şerhi'l-Kebir*, Dâru'l-fikr, I/379; Aşmavî, Abdü'l-Bari b. Ahmed, *Metnü'l-Aşmaviyye fi'l-fikhi'l-Maliki*, Şeriketu eş-Şummerli, Mısır, s.12; Maverdî, Ebû'l-Hasan, *el-Hâvi'l-kebir fi fikhi mezbebi's-Şafii*, (thk. Ali Muhammed Mua'vva'd, Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1999, II/402; Gemravi, Muhammed ez-Zühri, *es- Siracü'l-*

Hanefi Mezhebi	Cumhur
1. Akıllı olmak	1. Akıllı olmak
2. Ergen (büluğ) olmak	2. Müslüman olmak ²³
3. Hür olmak	3. Ergen (büluğ) olmak
4. Erkek olmak	4. Hür olmak
5. Mukim olmak	5. Erkek olmak
6. Sıhhatli olmak (Cuma namazına gitmesini engellemeyecek sağlıklı göz ve ayaklara sahip olmak) ²⁴	6. Mukim olmak
	7. Sıhhatli olmak

Maliki mezhebi ve diğer bazı fakihler bunlara şu şartları ilave etmişlerdir:

- Can ve mala zarar gelme korkusunun olmaması,
- Aşırı soğuk ve sıcaklığın olmaması,
- Namaza gitmeyi engelleyecek kadar yaşlı olunmaması,
- Sel, şiddetli yağmur, çamur, yoğun balçıktan dolayı yürümede güçlük çekilmemesi,

Şayet bu gibi durumda olanlar cuma namazına giderlerse namazları sahihtir.²⁵ Cumhurun açık zikretmediği bu ilave şartlar, fıkhıta geçerli olan meşakkatin giderilmesi prensibi gereği onlar için geçerlidir. Muhtemelen bundan dolayı zikretme gereği duymamışlardır.

İkincisi: Cuma namazının sıhhat şartları

Fıkıh mezhepleri cuma namazının sıhhat şartlarının bir kısmında ittifak ederken bir kısmında ise ihtilaf etmişlerdir. İttifak ettikleri konular vaktin girmesi, cemaat, hutbe ve cuma kılınacak yer -köy/şehir-dir. Halife/sultanın kıldırması ve genel izin gerekmesi konusunda ise ihtilaf etmişlerdir.²⁶ Genel olarak zikredilen şartlar bunlardır.

vehhâc alâ metni'l-Minhac, Dâru'l-marife, Beyrut, s.83; Ebû'n-Necâ, Şerefüddin, *el-İkn'a fi fıkhî'l-imam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Subki), Dâru'l-marife, Beyrut, I/189; İbn Kudâme, Ebu Muhammed Behâeddin, *el-Uddetu şerhu'l-Umde*, (thk. Salah b. Muhammed Uvayda), Dâru'l-kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2005, I/97.

²² İbn Abidin, *Haşiyetu Reddi'l-muhtar ale Durri'l-muhtar*, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2000, II/137; İbn Maze, Burhaneddin Mahmud b. Ömer el-Buhari, *el-Muhitu'l-burhâni*, (thk. Abdülkerim Sami el-Cündi), Dâru'l-kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2004, II/85; Semerkandi, Alaeddin Muhammed, *Tuhfetu'l-fukaha*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1984, I/161; Kasani, Alaeddin, *Bedâ'i'u's-sana'i' fi tertibi's-şera'i*, Dâru'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1982, I/258.

²³ Hanefiler "Müslüman olmak" şartını zikretme gereği duymamışlardır.

²⁴ İbnu'l-Hümmam, Kemâlüddin Muhammed, *Fethü'l-kadir*, Dâru'l-fikir, Beyrut, II/51.

²⁵ Nevevi, *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, IV/489; İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Şemsüddin, *Şerhu'l-kebir ala metni'l-Mukni'*, Dâru'l-kitabi'l-Arabi, II/150; İbnu'l-Habib, Tahir, *Fikhu'l-ibadati ala'l-mezhebi'l-Maliki*, Dâru mektebetu'l-ma'arif, Beyrut, 2009, s.132.

²⁶ Serahsi, *el-Mebsut*, II/23; Semerkandi, *Tuhfetu'l-fukaha*, I/162.

Bu çalışmamızda cuma namazının sıhhat şartlarından cemaat sayısı ile ilgili fakihlerin görüşlerini ele alacağımız için, burada sıhhat şartlarından sadece cemaat sayısı üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere cuma namazı ancak toplanarak, bir araya gelerek gerçekleşen ibadettir. Ancak İslam hukuk ekolleri farklı rivayetere dayanarak toplanan cemaat sayısı hakkında ihtilaf etmişlerdir. Biz bu görüş ayrılıklarının altında yatan temel nedenlerin; cemaat sayısı ile ilgili kesin rivayetlerin olmaması ya da rivayetlerin farklı değerlendirilmesi veya cemaat kavramıyla ilgili sorunlardan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Nitekim bunun izlerini İbn Hacer (ö.852/1449)'in, *Fethu'l-Bari* adlı eserinde görmekteyiz. Cabir b. Abdullah (ö.78/697)'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Nebî (s.a.v), cuma günü ayakta hutbe verdiği sırada Şam'dan yük getiren deve kervanının geldiğini duyanlar, Peygamber (s.a.v)'i bırakarak gelen kabileye doğru gittiler. Öyle ki mescitte on iki kişi dışında kimse kalmadı."²⁷ İbn Hacer bu hadisi şerh ederken cemaat sayısı ile ilgili şu onbeş farklı görüşü aktarmıştır:

Birincisi: İbn Hazm (ö. 456/1064) cuma namazının bir kişiyle,

İkincisi: Nahâi (ö.96/714), Hasan b. Yahya ve Zahiri ekole ait bir görüşe göre iki kişiyle,

Üçüncüsü: Ebû Yusuf (ö.183/798) ve Muhammed (ö.189/805)'e göre imamla birlikte iki kişiyle,

Dördüncüsü: İmam Ebû Hanife (ö. 150/767), imamla birlikte üç kişiyle,

Beşincisi: İkrime (ö. 105/723)'ye göre yedi kişiyle,

Altıncısı: Rebi'a (ö.136/753)'ya göre dokuz kişiyle,

Yedincisi: Rebi'a'dan nakledilen diğer bir görüşe göre on iki kişiyle,

Sekizincisi: İshak, imamla birlikte on iki kişiyle,

Dokuzuncusu: İbn Habib'in İmam Malik'ten (ö.179/795) naklettiği bir rivayete göre yirmi kişiyle,

Onuncusu: İmam Malik'ten rivayet edilen diğer bir görüşe göre otuz kişiyle,

On birincisi: Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö.98/716), Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720), İshak, İmam Şafii' (ö.150/204) ve İmam Ahmed (ö.241/855)'e nispet edilen bir rivayete göre imamla birlikte kırk kişiyle,

On ikincisi: Ömer b. Abdülaziz ve İmam Şafii'ye nispet edilen diğer bir görüşe göre imam dışında kırk kişiyle,

On üçüncüsü: Ömer b. Abdülaziz'den nakledilen başka bir rivayete göre elli kişiyle (Bu aynı zamanda İmam Ahmed'den nakledilen diğer bir görüştür)

On dördüncüsü: Mazeri'ye göre seksen kişiyle,

²⁷ Buhari, 39, Büyü', 6, 11 (II/726, 727); Müslim, 7, Cuma, 11 (II/590).

On beşincisi: Maliki ekolünün tercih ettiği bir görüşe göre ise sayı şartı aranmadan köy halkının toplanabildiği cemaat sayısı yeterlidir. Fakat üç-dört kişiyle de cuma namazının kılınamayacağını belirtmişlerdir.²⁸

İbn Hacer bu görüşleri sıraladıktan sonra en son görüşü delil yönünden kuvvetli görerek tercih etmiştir.²⁹ Bununla Cabir'den nakledilen hadisin sayı ile ilgili olmadığı kanaatine vararak, mezhebine muhalefet ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Suyutî (ö.911/1505) de bu düşünceyi destekledikten sonra, sayı ile ilgili hadislerin sabit olmadığını söylemiş, zikredilen çeşitli sayıların ise kıyas, icma ve zayıf hadislerden elde edildiği sonucuna ulaşmıştır.³⁰

1. Cuma Namazında Cemaat Sayısı İle İlgili Rivayetler

İslam hukukçularının cemaat sayısı ile ilgili Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslim'de yer alan rivayetleri değerlendirilecektir.

1.1. Buhari ve Müslim'de Yer Alan Rivayetler

Buhari (ö.256/870) ve Müslim (ö.261/875)'in Cabir b. Abdullah'tan naklettikleri hadis.

a) Cabir b. Abdullah: "Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman, hemen dağılıp oraya giderler ve seni ayakta bir başına bırakıverdiler. ...", (Cuma, 62/11) ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayette Nebi (s.a.v)"in, cuma günü ayakta hutbe verdiği sırada Şam'dan yük getiren deve kervanının geldiğini duyanlar, Peygamber (s.a.v)'i bırakarak gelen kafileye doğru gittiler. Öyle ki mescitte on iki kişi dışında kimsenin kalmadı.³¹ Buhari, bu hadisi Cabir b. Abdullah'tan iki farklı bab altında nakletmiştir. Birincisi; "İmam -henüz- cuma namazındayken insanların -bir kısmı- onu yalnız bırakarak -mescitten- ayrılırsalar dahi imam ve onunla birlikte -cemaatten- geriye kalanların namazı caizdir". İkincisi ise; "Yüce Allah'ın: "Onlar bir ticaret veya eğlence gördükleri zaman ona doğru koştu ve seni ayakta bıraktılar". İmam Müslim'de, Cabir b. Abdullah'tan benzer üç rivayeti "Yüce Allah'ın: "Onlar bir ticaret veya eğlence gördükleri zaman ona doğru koştu ve seni ayakta bıraktılar", babı altında nakletmiştir.³²

b) Dârekutnî (ö.385/995)'nin naklettiği rivayette ise yiyecek kervanını duyanların mescitten ayrıldıklarını, ravinin de -Cabir b. Abdullah- aralarında bulunması suretiyle cemaatten sadece kırk kişi kaldığını ve Nebi (s.a.v)'e cuma suresinin 11 ayetinin indiğini nakletmiştir. Ayrıca Dârekutnî hadisi değerlendirirken isnadındaki Ali b. Asım'dan başka hiç kimsenin kırk kişi ifadesini kullanmadığı notunu düşmüştür.³³ İbn Hacer de hadisin rivayetinde, özellikle sened konusu üzerinde yapmış olduğu araştırmalar

²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bari şerh Sahih Buhari*, II/423.

²⁹ İbn Hacer, a.g.e., II/423.

³⁰ Suyutî, Celaleddin, *el-Hâvi lil fetava*, (thk. Abdüllatif Hasan Abdürrahman), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2000, I/66, 67.

³¹ Buhari, 17, Cuma, 36 (I/316); Müslim, 7, Cuma 11 (II/590).

³² Buhari, 39, Büyü, 6, 11 (II/726, 727); Müslim, 7, Cuma, 11 (II/590).

³³ Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/112).

neticesinde; Ali b. Asım (ö.201/821)'ın hafız olmadığını, şayet güvenilir ravilere muhalefet ederek yalnız kalırsa, rivayetlerinin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.³⁴

Ayrıca Dârekutnî'de geçen bu hadisi Şevkânî (ö.1250/1834), Taberânî (ö.360/971)'ye nispet etmişse de yapmış olduğumuz araştırma neticesinde Taberânî'de söz konusu hadise rastlayamadık.³⁵

Bunun dışında on iki kişiyle ilgili diğer bazı rivayetler bulunmaktadır:

c) Müslim'in *Sahih*'inde ve Dârekutnî'nin *Sünen*'inde Cabir'den nakledilen bir hadiste Ebû Bekir ve Ömer'in de aralarında bulunduğu on iki kişi dışında kimsenin kalmadığı belirtilmiştir.³⁶ Bu rivayette dikkat çeken ayrıntı; cemaatte hazır bulunan bazı sahabe isimlerinin zikredilmiş olmasıdır. İbn Abbas'tan nakledilen diğer rivayete göre mescitte kalanlar arasında on iki erkek dışında yedi kadın da vardı. Nakledildiğine göre İsmail b. Ziyad eş-Şami tefsirinde bu konuyla ilgili iki hadis nakletmiştir: Rivayetlerden birisinde Ebû Bekir ve Ömer ile birlikte iki kadının daha bulunduğunu belirtti. Diğerinde ise Ebû Huzeyfe'nin mevlasının da mescitte kalanlar arasında olduğunu anlatmıştır. Ukayli'nin İbn Abbas'tan naklettiği rivayette dört halifeyle birlikte İbn Mes'ud (ö.32/652) ve Ensar'dan bazılarının mescitte bulunduğunu ifade etmiştir. Süheyli'nin *munkati*³⁷ bir senedle naklettiği hadiste ise, cennetle müjdelenenlerle birlikte Bilal (ö.20/641) ve İbn Mes'ud'un da mescitten ayrılmadığını söylemiştir. Başka bir rivayete İbn Mes'ud yerine Ammar'ın mescitte kalanlar arasında olduğunu zikredilmiştir. Genel olarak âlimler bu tür rivayetleri değerlendirirken senedlerinde sorun olduğunu, bu hadislerin senetlerinin *munkati*' veya zayıf olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁸

Araştırmamızda Buhari ve Müslim'de yer alan hadislerin sayı ile ilgili olmadığı, diğer rivayetlerin ise zayıf olduğu kanaatine ulaştık. Ayrıca bu rivayetlerdeki on iki kişi sayısının Mus'ab b. Umeyr (ö.625)'in kırdırması olduğu ilk cuma namazındaki cemaat sayısına eşit olduğu ve bu gibi rivayetlerin on iki sayısını desteklemek için nakledilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

1.2. Cemaat Sayısıyla İlgili Aktarılan Diğer Rivayetler

Yapmış olduğumuz araştırmada cuma namazında sayı konusu ile ilgili şu hadisleri de tespit ettik:

a) Taberânî, Ebû Mes'ud el-Ensari (ö.60)'den şu rivayette bulunmuştur: "Peygamber (s.a.v.) hicret etmeden önce Muhacirlerden Medine'ye ilk gelen Mus'ab b.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, II/424; 'Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin, *Umdetu'l- kâri şerhu Sahihi'l-Buhari*, Dâru İhyau't-turas el-Arabi, Beyrut, VI/247; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylu'l-evtar*, (thk. İsamuddin Sebabi), Dâru'l-hadis, Mısır, 1993, III/332.

³⁵ bkz. Şevkânî, *a.g.e.*, III/332.

³⁶ Müslim, 7, Cuma, 11 (II/590); Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/113).

³⁷ Bu ifade isnadı muttasıl olmayan hadisler için kullanılmıştır (Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s.286).

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, II/424; 'Aynî, *Umdetu'l- kari şerhu Sahihi'l-Buhari*, VI/247; Şevkânî, *Neylu'l-evtar*, III/332; bkz. Şankiti, Muhammed, *Kevseru'l-me'ani'd-derari fi keşfi habaya Sahihi'l-Buhari*, Müessesetu'r-risale, Beyrut, 1995, X/171.

Umeyr'dir. Oradaki halkı toplayıp cuma namazını ilk kıldırın da odur".³⁹ İbn Hacer sözkonusu hadisi Taberani'den nakletmiştir. İbn Hacer'in *et-Telhisu'l-Habir*'de naklettiği bu hadiste fazladan "onlar on iki erkekti,"⁴⁰ ibaresi bulunmaktadır. Fakat yapmış olduğumuz araştırmamızda Taberani'de bu ifadeye rastlayamadık. Başta Yahyâ b. Maîn (ö.233/848), Buhari, Nesâî ve İbn Hacer olmak üzere birçok hadis âlimi isnadında Salih b. Ebi'l-Ehdar'in bulunması nedeniyle hadisin hem zayıf, hem mevzû olduğunu ifade etmişlerdir.⁴¹

b) Beyhaki (ö.458/1066)'de yer alan bir rivayette Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö.98/716): "Kırk erkeğin bulunduğu her köyde cuma namazı kılınır," demiştir.⁴² İmam Şafii bu hadisi *el-Umm* adlı eserinde, İbrahim b. Muhammed'ten nakletmiştir.⁴³ Beyhaki'nin rivayet senedinde (Ebû Zekeriya b. Ebi İshak ve diğerleri), Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yakub, Rebi' b. Süleyman, imam Şafii', İbrahim b. Muhammed, Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz, babası -Ömer b. Abdülaziz-, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe bulunmaktadır. İbn Hacer'in naklettiğine göre cumhur, hadisin senedinde yer alan imam Şafii'nin şeyhi İbrahim b. Muhammed için zayıf demişlerdir. İmam Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî ve diğerleri onu çokça tedliste (beşinci derece müdellis)⁴⁴ bulunanlar arasında göstermişlerdir.⁴⁵ Bundan başka bazı hadis âlimleri Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz için sika deselerde Ebû Mushir, onun hakkında zayıf demiştir.⁴⁶

c) Cabir'in rivayet ettiği hadisinde: "Sünnet olan kırk ve fazlasına cuma gerekir". Muhaddisler, hadisin zayıf olması nedeniyle delil olarak gösterilemeyeceğini söylemişlerdir.⁴⁷

d) Ata'dan nakledilen hadiste: "Her üç kişiden birisi imam, kırk ve fazlasına cuma, ramazan ve kurban -bayramı- gerekir". Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Hibban

³⁹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *Mu'cemu'l-kebir*, (thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, (Hn:733), XVII/267; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *Mu'cemu'l-evsat*, (thk. Tarık b. Avadallah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, (Hn:6294), VI/241.

⁴⁰ İbn Hacer, *et-Telhisu'l-habir*, II/139.

⁴¹ Zehebi, Şemsüddin, *Mizanu'l-itidal fi nakdi'r-rical*, (thk. Ali Muhammed Mua'vad ve Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-kutub ilmiye, Beyrut, 1995, III/395; İbn Receb, *Fethu'l-bari*, V/330; Şevkânî, *Neylu'l-evtar*, III/275; Elbânî, Nâsuruddin, *İrvau'l-ğalil fi tahriri ahadisi Menari's-Sebil*, el-Mektebû'l-İslami, Beyrut, 1985, III/68 (Hn:601).

⁴² Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubra*, 4, Cuma, 5 (III/177).

⁴³ Şafii, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Dâru'l-m'arife, Beyrut, 1393, I/190.

⁴⁴ Müdellis: Rivayetinde tedlis yapan; yani kendisine hadisi nakleden asıl şeyhini atlayarak onu mülâki olduğu, fakat işitmediği ikinci şeyhe isnadla ondan işittiği vehmini uyandıran kimselere denir (Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1980, s.251). Beşinci derece müdellis: İşittiklerini iddia etseler dahi hadisleri merdud kabul edilenlerdir (İbn Hacer, Ebû'l-Fadıl Ahmed b. Ali, *Ta'rifu ehli't-takdis bi-meratibi'l-mevsûfin bi't-tedlis*, Mektebetu'l-menar, Ürdün, s.14).

⁴⁵ İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis bi-meratibi'l-mevsûfin bi't-tedlis*, s.52; İbnü'l-Acemi, Ebu'l-Vefa İbrahim, *et-Tebyyin li esmai'l-müdellisin*, (thk. Yahya Şefik Hasan), Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1986, s.14; Halef, Necm Abdurrahman, *Mu'cemu'l-cerhe ve't-ta'dil li ricali's-Sünen el-Kubra*, Dâru'r-riyâ, Riyad, 1989, s.12.

⁴⁶ Zehebi, Şemsüddin, *el-Muğni fi'd-du'afa'*, (thk. Ebû Zehra Hazım el-Kadı), Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1997, I/632.

⁴⁷ İbn Hacer, *et-Telhisu'l-habir*, (Hn:622), II/137.

(ö.345/965), Dârekutnî ve Beyhaki gibi muhaddisler hadisin zayıf olması nedeniyle delil olarak gösterilemeyeceğine hükmetmişlerdir.⁴⁸

e) Ebû Derda'dan nakledilen rivayette: "Eğer sayı kırka ulaşırsa cumayı kılınız", diye buyrulmuştur. Bu hadisin aslının olmadığı söylenmiştir.⁴⁹

f) Ebû Ümame'den nakledilen hadise göre "ancak kırk kişiyle cuma olur". Buhari başta olmak üzere birçok hadis âlimi rivayet senedinde yer alan Cafer b. Zübeyr'in metruk ravi olup, yalan söylediğini ifade etmişlerdir.⁵⁰

g) Dârekutnî ve Taberânî'nin Ebû Ümame'den rivayet ettiklerine göre: "Daha az olmaması koşuluyla elli kişiye cuma gerekir".⁵¹ Dârekutnî'nin Ebû Ümame'den naklettiği benzer bir rivayette ise "elli kişiye cumanın gerekeceği",⁵² söylenmiştir. Dârekutnî ve İbn Hacer'in naklettiğine göre hadisin isnadında Cafer b. Zübeyr, Heyac b. Bestam ve Müfessir Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkaş (ö.351/962) bulunmaktadır. Bunlar zayıf, metruk⁵³ ve hadis uydurmakla itham olunmuşlardır.⁵⁴

h) Dârekutnî, Beyhaki ve İbn Adi (ö.365/976)'nin, Ümmü Abdullah ed-Devsîyye'den merfu' olarak rivayet ettikleri hadiste Peygamber (s.a.v): "Köyde imam ile birlikte sadece dört kişi bulunuyorsa cuma vacip olur", diye buyurmuştur. Benzer bir rivayette de "dördüncüsü imam olmak üzere üç kişinin bulunduğu her köy halkına cuma vacibtir". Diğer bir rivayette ise "dördüncüleri imam olmak üzere sadece üç kişi" lafzı bulunmaktadır.⁵⁵ Beyhaki, Dârekutnî, İbn Adi ve diğerleri Zühri'nin bu hadisleri Ümmü Abdullah ed-Devsîyye'den işitmesinin mümkün olmadığı görüşündedirler. Ayrıca senetteki ravilerden Muaviye b. Yahya zayıf, Hakem b. Abdullah' metruktur.⁵⁶ Bunun dışında *Telhis*'te hadisin munkati⁵⁷ olduğu bilgisi yer almıştır. Her ne kadar Şevkânî⁵⁸, Taberânî'nin hadisi tahrir ettiğini söylese de yaptığımız araştırmada-Taberânî'nin eserlerinde Ümmü Abdullah ed-Devsîyye'den nakledilmiş hadise rastlanılmamıştır.

⁴⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, (Hn:622). 2/137.

⁴⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, (Hn:623). 2/137.

⁵⁰ İbnu'l-Harrat, Ebû Muhammed Abdülhak, *el-Ahkamü'l-vusta min hadisi'n-Nebi*, (thk. Hamdi Selefî, Subhî Samirai), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1995, II/104; İbnu'l- Cevzi, Abdurrahman b. Ali, *ed-Du'afa ve'l-metrukin*, (thk. Abdullah el-Kadi), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406, I/171; Razi, Ebû Muhammed Abdurrahman, *el-Cerh ve't-t'adil*, Dâru ihyai't-turas el-Arabi, Beyrut,1952, II/479; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Takribu't-tehzib*, (thk. Muhammed Avame), Dâru'r-Reşid, Suriye, 1986, s.140.

⁵¹ Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/110); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, (Hn:7952). VIII/244.

⁵² Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/111).

⁵³ Hazreti Peygamberin hadislerinde kizb (yalancılık) ile itham olunan, yahut hadiste yalan görülmesi bile, sair konuşmalarında kezzâb (yalancı) olarak bilinen kimselerin, malum kaidelere aykırı olarak rivayet ettikleri ve bu rivayetlerinde münferid kaldıkları hadislere metruk denilmiştir (Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.221).

⁵⁴ Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, II/110, 111; İbn Hacer, *et-Telhisu'l-habir*, (Hn:624). II/137, 138; Zehebi, Şemsuddin, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut ve diğerleri), Müessesetu'r- risale, Beyrut, XV/574.

⁵⁵ Beyhaki, *es-Sünenü'l- Kubrâ*, 4, Cuma, 5 (III/179); Dârekutnî, 4, Cuma, 4 (II/117); İbn Adi, Abdullah, *el-Kamil fi du'afai'r-ricâl*, (thk. Yahya Muhtar Ğazzavi), Dâru'l-fikir, Beyrut, 1988, II/204.

⁵⁶ Beyhaki, *es-Sünenü'l- kubrâ*, III/179; Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, II/119; Zeylai, Ebû Muhammed Cemâluddîn, *Nasbu'r-râye*, (thk.Muhammed Avame), Müessesetu'r-reyyan li't-tiba'a ve'n-neşir, Beyrut, 1997, II/197; Ğeslani, Abdullah b. Yahya, *Kitabu tahriri'l-ahadisi'd-dia'fu min Süneni'd-Dârekutnî*,(thk. Eşref Abdülmaksud), Dâru alemlî'l-kutub, Riyad, 1411, s.162.

⁵⁷ İbn Hacer, *et-Talhisu'l-habir*, II/137, 138; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, III/275.

⁵⁸ Şevkânî, *a.g.e.*, III/275.

i) Dârekutnî ve Beyhaki'nin Cabir'den naklettikleri hadiste: "Sünnet olan her üç kişiden birisinin imam, her kırk veya daha fazla insanın bulunması durumunda ise cuma, kurban ve ramazan bayramı namazı vardır". Dârekutnî ve Beyhaki'nin Cabir'den tahrir ettikleri bu rivayet zayıftır.⁵⁹ Benzer bir rivayeti Cafer b. Burkan (ö.154/770), Zühri (ö.124/742)den nakletmiştir. İbn Hacer'in naklettiğine göre eğer Cafer b. Burkan, Zühri dışında başka birinden rivayette bulunmuşsa "la be'se bihi" (bir beis yoktur)⁶⁰, Zühri'den yaptığı nakillerde ise hata etmiştir. Dârekutnî ve Beyhaki bu hadisi Abdülaziz b. Abdurrahman el-Kureşi'den merfu' olarak rivayet etmişlerdir. Beyhaki, İbn Adi ve İbn Hacer hadis senedinde yer alan Abdulaziz b. Abdurrahman el-Kureşi'nin zayıf raviler arasında bulunduğunu belirtmişlerdir.⁶¹ Ahmed b. Hanbel'e göre Abdülaziz b. Abdurrahman yalancı ve hadis uyduran birisidir. Nesâî onun sika olmadığını, Dârekutnî hadislerinin münker olduğunu ifade ederken, İbn Hibban da rivayetleriyle ihticacı (hadisi delil olarak kullanmak, hüküm çıkarmak) caiz görmezdi. Ayrıca Şevkâni konuyla ilgili Beyhaki'ye şu eleştiride bulunmuştur: "Beyhaki, bu ve benzeri hadislerle ihticac edilmeyeceğini belirtmesine rağmen ne tuhaftır ki Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ud'tan rivayet edilen kırk -kişi- hadisiyle istidlal etmiştir.⁶² Nakledilen rivayette: "Resulullah (s.a.v) bizleri topladı, yanına en son giden bendim ve biz kırk erkektik. ...".⁶³ Beyhaki diğer bir rivayeti de Sevri (ö.161/778), Mis'ar b. Kidam (ö.155/772) ve Simâk senediyle nakletmiştir. Hadisin metninde "Yaklaşık kırk kişi toplandık", ifadesi yer almaktadır.⁶⁴ İbn Hacer, İbn Mes'ud'un bu hadisinin cuma ile ilgili olmadığını ifade etmesi⁶⁵ dikkate değerdir.

Dârekutnî'nin naklettiği diğer bir rivayette, 'Amr b. Şu'ayb (ö.118/736)'den⁶⁶, o babasından, o da dedesinden tahrir etmiştir. Senette yer alan Osman b. Abdurrahman hadis hafızlarından olmayıp, metruktur.⁶⁷ Hadisi İbn Adi, Hakem b. Umeyr'den, Beyhaki, Enes'ten tahrir etmiştir. Âlimler bu ve benzeri bütün hadislerin zayıf olduğuna hükmetmişlerdir.⁶⁸

⁵⁹ Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/110); Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 4, Cuma, 5 (III/177).

⁶⁰ la be'se bihi: Ravilerin ta'dilinde kullanılan ve İbn Ebi Hâtim'in tertibine göre ikinci, Zehebi' nin tertibine göre üçüncü, İbn Hacer'in tertibine göre de dördüncü mertebeye delâlet eden tabirlerinden biri olup "bir beis yoktur" veya "fena değil" manasına gelir (Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s.203).

⁶¹ Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubrâ*, III/177; İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, V/289; İbn Hacer, Şihabuddin, *Tehzibu't-tehzib*, Dâru'l-fikir, Beyrut, 1984, II/73.

⁶² Şevkâni, *Neylu'l-evtar*, III/275.

⁶³ el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 4, Cuma, 6 (III/180).

⁶⁴ Beyhaki, *a.g.e.*, 4, Cuma, 6 (III/180); Şevkâni, *Neylu'l-evtar*, III/275.

⁶⁵ İbn Hacer, *et-Telhisu'l-habir*, II/138.

⁶⁶ İkinci derece müdellislerindendir. (İkinci derece müdellis: Hadis imamlarının tedlis yaptığına ihtimal verdikleri muhaddislerdir. İbn Hacer, Ta'rifu ehli't-takdis bi meratibi'l-mevsufine bi't-tedlis, s.35).

⁶⁷ Ğeslani, *Tahriru'l-ahadis Süneni'd-Dârekutnî*, s.94.

⁶⁸ Zeyla'i, *Nasbu'r-riye*, II/198; Sünen İbn Mace, Dipnot, I/312; İbnu'-Mulakkin, Siracuddin Ebû Hafs, *Tezkiretu'l-muhtac ila ahadisil-Minhac*, (thk. Hamdi Abdulmecid Selefî), Mektebetu'l-İslam, Beyrut, 1994, s.24; İbn Hacer, *et-Telhisu'l-habir*, (Hn:1348). III/185.

j) Ebû Musa el-Eş'ari (ö.42/662-63), Resulullah'ın: "İki kişi ve daha fazlası cemaattir", dediğini buyurmuşlardır. İbn Mace (ö.273/887) ve Dârekutnî'nin senedinde yer alan Rebi' ve babası Bedir zayıf ravilerdir.⁶⁹

Araştırmamızda cemaat sayısı ile ilgili rivayetleri incelememiz sonucunda iki temel sorunu tespit ettik. Birincisi: Rivayet senetlerinde hadis âlimleri tarafından zayıflık ile itham edilen ravilerin bulunması. İkincisi: Bu hadislerin aslının olmamasıdır.

1.3. Cuma Namazında Cemaat İle İlgili Ömer b. Abdülaziz ve Leys b. Sa'd (ö.175/791)'tan Nakledilen Rivayetler

a) Şafii'ye sika bir ravinin naklettiği habere göre Süleyman b. Musa, Ömer b. Abdülaziz'in Şam ve Mekke arasındaki sahil boyunda yaşayan belde sakinlerine "eğer kırk kişiye ulaşırsanız cuma namazını kılınız", diye yazdığını söylemiştir. Beyhaki *Sünen*'in de bu haberi nakletmiştir.⁷⁰

b) Ubeyde b. Hişam'ın naklettiği rivayete göre, Ebû Melih (er-Rekkiy) dedi ki: "Ömer b. Abdülaziz bize bir mektubu geldi. Gönderdiği mektupta şöyle yazmıştı: "Köydeki erkeklerin sayısı kırk kişiye ulaşırsa cumayı kılın".⁷¹ Kütüb-i Sitte içerisinde Ebû Dâvûd (ö.275/888)'tan başka kimse Ubeyde b. Hişam'dan hadis rivayet etmemiştir. Ömrünün sonlarına doğru ihtilata⁷² düştüğü söylenmektedir. Hatta ihtilata düşmeden önce de zayıf hadisleri rivayet ettiği ifade edilmiştir.⁷³

c) İbn Salih (ö.158/775)'in⁷⁴ dediğine göre, "Ömer b. Abdülaziz hangi belde elli erkek bir araya gelirse, içlerinden birisi onlara imamlık yapsın, hutbe versin ve cuma namazını kıldırınsın, diye yazmıştır".⁷⁵ Daha önce belirttiğimiz gibi İbn Hacer cuma namazında cemaat sayısı ile ilgili mezhep görüşlerini verdiğinde Ömer b. Abdülaziz'in bir görüşünün bu yönde olduğunu zikretmişti.

d) Ebû Amr Musa b. Amir'in naklettiğine göre Velid b. Müslim dedi ki: "Leys b. Sa'd'a sordum", o da dedi ki: "Her şehir veya köyde cemaat varsa, oranın sorumlu makamında birisi (emir) onlara cumayı kıldırınsın".⁷⁶ Fakat bu haberde cemaat sayısı ile ilgili herhangi bilgi bulunmamaktadır.

Nakledilen rivayetlerde Ömer b. Abdülaziz mukim belde sakinlerinin kırk veya elli kişiye ulaşması halinde cuma namazını cemaatle kılmalarını haber vermektedir. Nakledilen

⁶⁹ Sünen İbn Mace, 5, İkametu's-Salat, 44 (I/312).

⁷⁰ Şafii, *el-Umm*, I/190; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 4, Cuma, 5 (III/178).

⁷¹ Beyhaki, *a.g.e.*, 4, Cuma, 5 (III/178).

⁷² İhtilat: Sika (güvenilir) kimseler olarak bilinen hadis ravilerinin, çeşitli sebepler dolayısıyla akıl ve şuurlarında vukua gelen değişimler neticesi, rivayet ettikleri hadislerde çok hataya düşmeleridir (Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s.161).

⁷³ Sibt b. el-Acmî, Burhaneddin Ebi İshak, *el-İğtibati bi men rumiye bi'l-ihtilat*, (thk. Alaeddin Ali Rıda), Dâru'l-hadis, Kahire, 1988, s.237.

⁷⁴ Muaviye b. Salih b. Hudeyri, Mervanilerle birlikte Endelüs'e giderek kadılık görevinde bulunmuştur. Nesâî ve et-Teyalisi gibi bazı muhaddisler onun için sika deselerde, Ebû İshak, Musa b. Seleme ve Yahya b. Said ise Muâviye b. Sâlih'in rivayet ehli olmadığını, ondan rivayette bulunmadıklarını ikrar etmişlerdir (Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, VII/158).

⁷⁵ Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubra*, 4, Cuma, 5 (III/178).

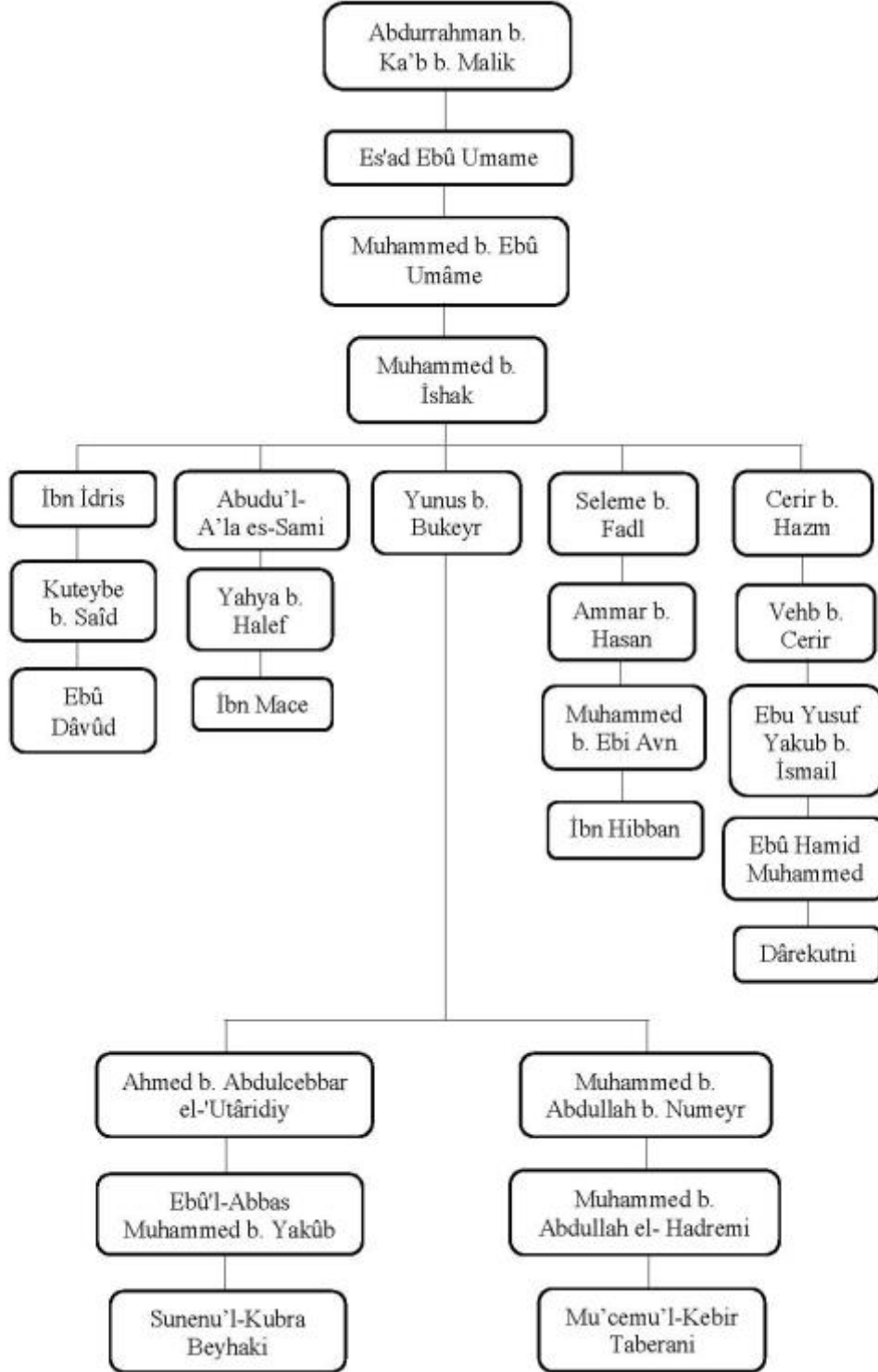
⁷⁶ Beyhaki, *a.g.e.*, 4, Cuma, 5 (III/178).

rivayetlerin bir kısmının zayıf, diğerklerinin ise Ömer b. Abdulaziz'in icthadları olduğunu tespit ettik.

1.4. Ka'b b. Malik'ten Nakledilen Rivayet

Cuma namazında sayı konusunda en çok şöhret bulan hadis Ka'b b. Malik'ten rivayet edilmiştir. Başta *Ebû Dâvûd* olmak üzere, *İbn Mâce*, *Dârekutnî*, *Taberânî*, *Beyhaki* ve *İbn Hibbân* tarafından nakledilmiştir. Hadisin medarı (ortak ravisi) Muhammed b. İshak'tır. Çalışmamızda rivayet senesinde yer alan ravilerin tahrir ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

Söz konusu hadisin muhtelif hadis kaynaklarında nakledilen varyantları bir araya getirildiğinde şöyle bir sened şeması çıkmaktadır:

1.4.1. Ebû Dâvûd'un naklettiği hadis ve tahriri

- حدثنا قتيبة بن سعيد حدثنا ابن إدريس عن محمد بن إسحاق عن محمد بن أبي أمية بن سهل عن أبيه عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك - وكان قائد أبيه بعد ما ذهب بصره - عن أبيه كعب بن مالك أنه كان إذا سمع النداء يوم الجمعة ترحم لأسعد بن زرارة. فقلت له: إذا سمعت النداء ترحمت لأسعد بن زرارة، قال: لأنه أول من جمع بنا في هزم النبي من حرة بني بياضة في نقيع يقال له نقيع الخضامات، قلت: كم أنتم يومئذ؟ قال: أربعون.⁷⁷

Abdurrahman b. Ka'b b. Malik, babası gözlerini kaybedince onun elinden tutup - cami ve cemaate götürmekte- rehberlik ederdi. Babasından şöyle rivayet etmiştir: "Babam, cuma ezanını işitince Es'ad b. Zürrare'yi rahmetle anardı. Ona: "Ezanı işitince Es'ad b. Zürrare'yi rahmet ile anıyorsun. Dedi ki: "Çünkü o, bizi -cuma namazı için- ilk olarak Naki'de, Beni Beyada -oraya el-Hadimat'ta denirdi-, Harresi olan Hezmu'n-Nebit'te toplayan odur". Kendisine: "O gün kaç kişiydiniz?", diye sorduğum. Dedi ki: "Kırk".

Hadisin senedi:

Sünen Ebû Dâvûd'un hadis senedinde Kuteybe b. Saïd, İbn İdris, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır:

1- Kuteybe b. Saïd b. Cemil b. Tarif (ö.855): İbn Adiy'nin söylediğine göre adı Yahya b. Saïd, lakabı Kuteybe'dir.⁷⁸ Yahyâ b. Maîn, Ebû Hatim, Nesâî ve İbn Hacer onun için "sika" demişlerdir. Buhari, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizi ondan rivayette bulunmuşlardır.⁷⁹

2- İbn İdris: Abdullah b. İdris el-Evdiy şeyhülislam, abid ve zahitlerdendi. Babası ve diğerlerinden hadis rivayetinde bulunmuştur. İbn Mübarek ve -imam- Malik gibi birçok âlim ondan hadis almıştır. Medine ehlinin yöntemini benimseyip Kufe'lilere muhalefet etmiştir. Halife Reşid ona Kufe kadılığını teklif edince bundan kaçınmıştı. Başta Nesâî ve Yahyâ b. Maîn olmak üzere, hadis otoritesi onun için "sika" demiştir.⁸⁰

3- Muhammed b. İshak (ö.151/768): Hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Siyer ilminin öncü şahsiyetleri arasında bulunsada İbn Hacer, Muhammed b. İshak'ı "tedliste" dördüncü mertebede göstermiştir. Dikkat çeken başka bir hususta tedliste meşhur, zayıf ve meçhul kişilerden rivayette bulunmuş olmasıdır.⁸¹ Süleyman b. et-Temimi, Hişam b. Urve (ö.146/763), Malik ve Yahya b. Saïd el-Kattan ve Vüheyb b. Halid, Muhammed b. İshak'ı yalancılıkla suçlamışlardır. Yahyâ b. Maîn'in de onunla ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. Bazen saduk, bazen hüccet olmayan "sika" ve bazen de

⁷⁷ Ebû Dâvûd, 2, Salat, 215 (II/94).

⁷⁸ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XI/14; Ayni, Bedreddin, *Meğani'l-ahyar fi şerhi esami ricali Mea'ni'l-Asar*, (thk. Muhammed Hasan Hasan İsmail), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2006, II/476.

⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VIII/321; Ğamidi, Saïd b. Salih, *Ahadisu'l-merfu'a el-muille fi kitabi (Hilyetu'l-Evliya)*, Doktora Tezi, İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi, Riyad, 1424, s.687.

⁸⁰ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, IX/43.

⁸¹ Zeyla'i, *Nasbu'r-riye*, II/198; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed, *Ta'rifu ehli't-takdis bi-meratibi'l-mevsufine bi't-tedlis*, (thk. Asım b. Abdullah el-Karyuni), Mektebetu'l-menar, Ürdün, 1983, s.51; Suyutî, Celaleddin, *Esmau'l-müdellesin*, (thk. Mahmud Muhammed Mahmud), Dâru'l-cil, Beyrut, s.81.

zayıf demiştir. Mu'temir, babasının: "İbn İshak'tan rivayet etmekten sakın, çünkü yalancıdır", dediğini nakletmiştir. Hammad b. Seleme de mecbur kalmadıkça İbn İshak'tan rivayette bulunmadığını ifade etmiştir. Nesâî dedi ki: İbn İshak kavi değildir.⁸² Yahya b. Urve, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel gibi bazı muhaddisler onu hüccet olmayan sikadan saymıştır. Dârekutnî de İbn İshak'ın naklettikleriyle ihticac edilmeyeceğini belirtmiştir. Bu ifadeler dışında Ebû Dâvûd'un dediğine göre İbn İshak ehli kitabı güvenilir bulunmakla itham edilmiştir. Ayrıca kaderci, mu'tezili ve bidatte bulunmakla suçlanmıştır.⁸³

4- Muhammed b. Ebû Umâme b. Sehl (ö.100/718): Babası (Ebû Umâme) ve diğerlerinden rivayette bulunmuştur. İbn Hibban ve Yahyâ b. Maîn onunla ilgili "sika" demişlerdir.⁸⁴

5- Es'ad Ebû Umame (ö.623): Resulullah (s.a.v)'in vefatından önce -iki yıl önce doğduğunu söyleyenlerde bulunmaktadı- doğmuştur. Dârekutnî, Ebû Umame'nin Peygamberi idrak ettiğini söylerken Buhari, Peygamberi idrak ettiğini fakat ondan bir şey işitmediğini belirtmiştir. Bu nedenden dolayı ondan rivayet edilen hadislerin mürsel olduğu ifade edilmiştir. Her ne kadar Ebû Dâvûd ve diğer bazı muhaddisler Es'ad Ebû Umame'nin, Hz. Peygamber'in halkasında bulunduğunu ve Ona bey'at ettiğini söyleseler de, Buhari'nin görüşünü daha güvenilir bulan muhaddisler bunu kabul etmemektedirler. İbn S'ad da onun için "sika" demiştir.⁸⁵

6- Abdurrahman b. Ka'b b. Malik: Resulullah (s.a.v)'in zamanında doğmuştur. Beğavi, Abdurrahman b. Ka'b b. Malik'i sahabeden saymıştır. Kardeşine -Abdullah-nazaran çokça hadis rivayet eden birisi olup, "sika" arasında gösterilmiştir. Süleyman b. Abdülmelik'in hilafeti döneminde vefat etmiştir.⁸⁶

1.4.2. İbn Mace'nin naklettiği hadis ve tahriri

- حدثنا يحيى بن خلف أبو أسلمة، حدثنا عبد الأعلى عن محمد بن إسحاق عن محمد بن أبي أمامة بن سهل بن حنيف عن أبيه أبي أمامة عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك، قال: - كنت قائدا أبي حين ذهب بصره، فكنت إذا خرجت به إلى الجمعة، فسمع الأذان استغفر لأبي أمامة أسعد بن زرارة ودعا له، فمكثت حينئذ أسعد ذلك منه، ثم قلت في نفسي والله إن ذا لعجز، إني أسمعه كلما سمع أذان الجمعة يستغفر لأبي أمامة ويصلي عليه ولا أسأله عن ذلك لم هو؟ فخرجت به كما كنت أخرج به إلى الجمعة، فلما سمع الأذان استغفر كما كان يفعل، فقلت له: يا أبتاه أرايتك صلاتك على أسعد ابن زرارة كلما سمعت النداء بالجمعة لم هو؟ قال: أي بني كان أول من صلى بنا

⁸² Leyse bi kavvi: Tahricte kullanılan, kuvvetli değildir anlamına gelen tabirdir. Leyse bi hucetin mertebesinin aşağısında olan mertebeye delalet eder. Bu vasfta olan raviler diğerlerine göre daha zayıftır; hadisi itibar için yazılır (bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.178).

⁸³ Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed, *ed-Duafâi'l-kebir*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1984, IV/28; Makrizi, Takiyuddin, *Muhtasaru'l- Kâmil fi'd- diu'afa*, (thk. Eymen b. Arif), Mektebetu's-sünne, Kahire, 1994, s.649; Zehebi, *el-Muğni fi'd-du'afa*, II/262; İbn Receb, Zeynuddin Abdürrahman, *Şerhu İleli't-Tirmizi*, (thk. Hemmam Said), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2001, I/418.

⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IX/58.

⁸⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, I/231; İbn Hibban, Muhammed, *es-Sikat*, (thk. Seyyid Şerefuddin Ahmed), Dâru'l-fikir, Beyrut, 1975, III/20.

⁸⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed el-Becavi), Dâru'l-cil, Beyrut, 1412, V/47.

صلاة الجمعة قبل مقدم رسول الله صلى الله عليه و سلم من مكة في نقيع الخضعات في هزم من حرة بني بياضة.
قلت: كم كنتم يومئذ؟ قال: أربعين رجلاً.⁸⁷

قال الشيخ الألباني: حسن

Hadisin senedi:

Yahya b. Halef Ebû Eslame, Abdu'l-'Ala, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır.

1- Yahya b. Halef el-Bahili Ebû Seleme: Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizi, İbn Mace ve diğerleri ondan rivayet etmişlerdir. İbn Hibban onun için "sika" demiştir.⁸⁸

2- Abdul'ala: Bazı muhaddisler Abdul'ala b. Abdul'ala b. Muhammed es-Samii el-Kureşi için "sika", "saduk" zararı yok, hadisi delil gösterilebilir dese de İbn S'ad, onu kuvvetli görmemiştir. İbn Hibban ve Zehebi gibi bazı âlimler ise Abdul'ala'yı kaderci olmakla itham etmişlerdir.⁸⁹

Senet Abdul'ala'dan sonra hadisin medarı Muhammed b. İshak ile devam etmektedir.

1.4.3. İbn Hibban'ın Sahih'inde naklettiği hadis ve tahriri

- أخبرنا محمد بن أبي عون الرياني، حدثنا عمار بن الحسن الهمداني، حدثنا سلمة بن الفضل، عن ابن إسحاق، قال: فحدثني محمد بن أبي أمامة بن سهل بن حنيف، عن أبيه، أن عبد الله بن كعب بن مالك، أخبره، قال: «كنت قائد أبي بعدما ذهب بصره، وكان لا يسمع الأذان بالجمعة إلا قال: رحمة الله على أسعد بن زرارة، قال: قلت: يا أبت، إنه لتعجبني صلاتك على أبي أمامة كلما سمعت بالأذان بالجمعة، فقال: أي بني، كان أول من جمع الجمعة بالمدينة في حرة بني بياضة، في نقيع يقال له: الخضعات، قلت: وكم أنتم يومئذ؟ قال: أربعون رجلاً»⁹⁰

Hadisin senedi:

Muhammed b. Ebi Avn (er-Reyyani), Ammar b. Hasan b. Beşir el-Hemadani, Seleme b. Fadl, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır:

1- Muhammed b. Ebi Avn (er-Reyyani): Hafız, muhaddis "sika" olanlar arasında yer almıştır.⁹¹

2- Ammar b. Hasan b. Beşir el-Hemadani: Askalani'nin naklettiğine göre Nesâî bir yerde onun için "sika", başka bir yerde ise "la be'se bihi" (zararı yok) demiştir. İbn Hibban da "sika" demiştir.⁹²

⁸⁷ İbn Mace, 5, İkametu's-Salat, 78 (I/343).

⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, XI/179.

⁸⁹ Ayni, *Meğani'l-ahyar fi şerhi Esami Ricali*, II/158; Ğamidi, *Ahadisu'l-merfu'a*, s.687.

⁹⁰ İbn Hibban, Muhammed, *Sahihu İbn Hibban*, (thk. Şu'ayb Arnavuti), Müessesetü'r- risale, Beyrut, 1993, (Hn:7013). XV/477.

⁹¹ Vade'i, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadi, *Ricalu el-Hakim fi'l-Müstedrek*, Mektebetu Sen'a el-eseriye, 2004, II/165.

3- Seleme b. Fadl: Rey kadılığı görevinde bulunmuştur. İbn İshak'tan Meğazi⁹³ işiterek nesheden üç şahıstan birisidir. ed-Duri'nin söylediğine göre İbn Main (ö.233/848) ondan haber yazarak leyse bihi be'sun (fena olmadığını)⁹⁴, söylemiştir. Zehebi; İbn S'ad'ın onu "sikadan" gördüğünü,⁹⁵ İbn Hacer, İbn Sad'ın, Seleme b. Fadl için "sika saduk", dediğini nakletmiştir.⁹⁶ Buhari onun münker hadis ('indehu menakir) rivayet ettiğini söylemiştir.⁹⁷ Bunlar dışında Abu Hatim (ö.322/933) gibi bazı muhaddisler onunla ihticac edilmeyeceğini,⁹⁸ İbn Hibban, Seleme b. Fadl'ın hata ve muhalefet eden birisi olduğunu,⁹⁹ Nesâî zayıf rivayetlerde bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰ Raviyle ilgili çelişkili ifadeler bulunmaktadır.

Hadis, senedin medarı Muhammed b. İshak ile devam etmektedir. Ayrıca İbn Hibban'ın rivayet senedinde şöyle bir farklılık araştırmamızda tespit edilmiştir; hadisin senedi Abdullah b. Ka'b b. Malik'le son bulmaktadır. Oysaki diğer hadis senedleri kardeşi Abdurrahman b. Ka'b b. Malik'le son bulmuştur.

Sahih İbn Huzeyme'de Seleme b. Fadl'dan nakledilen benzer hadis bulunmaktadır.¹⁰¹

1.4.4. Taberânî'nin el-Mu'cemu'l-Kebir'inde naklettiği hadis ve tahriri

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَضْرَمِيُّ، ثنا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ، ثنا يُونُسُ بْنُ بُكَيْرٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلِ بْنِ حُنَيْفٍ، عَنْ أَبِيهِ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: " كُنْتُ قَائِدَ أَبِي جَبْرِ كَفَّ بَصْرَهُ، فَإِذَا خَرَجْتُ إِلَى الْجُمُعَةِ فَسَمِعَ الْأَذَانَ بِهَا اسْتَعْفَرَ لِأَبِي أُمَامَةَ أَسْعَدَ بْنِ زُرَّارَةَ، فَمَكَثْتُ حِينًا أَسْمَعُ ذَلِكَ مِنْهُ، فَقُلْتُ: إِنْ عَجَزَ إِلَّا أَنْ أَسْأَلَهُ عَنْ هَذَا، فَخَرَجْتُ بِهِ كَمَا كُنْتُ أَخْرُجُ بِهِ، فَلَمَّا سَمِعَ الْأَذَانَ بِالْجُمُعَةِ اسْتَعْفَرَ لَهُ، فَقُلْتُ: «يَا أَبَتَاهُ أَرَأَيْتَ اسْتَعْفَرَكَ لِأَسْعَدَ بْنِ زُرَّارَةَ كَلَّمَا سَمِعْتَ الْأَذَانَ بِالْجُمُعَةِ؟»، فَقَالَ: أَيُّ بَنِي كَانَ أَسْعَدُ أَوَّلَ مَنْ جَمَعَ بِنَا فِي الْمَدِينَةِ قَبْلَ مَقْدِمِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي هَرَمٍ مِنْ حُرَّةِ بَنِي بَيْضَةَ فِي تَقْيِيعِ الْخَصَمَاتِ، قُلْتُ: وَكَمْ أَنْتُمْ يَوْمَئِذٍ؟، قَالَ: أَرْبَعُونَ رَجُلًا.¹⁰²

Hadisin senedi:

⁹² İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, VII/349.

⁹³ Meğazi: Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) gazve ve seriyyelerinin tarihine ve bu konuda yazılan kitaplara verilen isimdir (Mustafa Fayda, "Siyer ve Megâzi", TDV. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2009).

⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, IV/135. (İbn Salah'a göre "leyse bihi be'sun", ikinci mertebede saduk derecesindedir. bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.375).

⁹⁵ Zehebi, Şemsuddin, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut ve diğerleri), Müessesetü'r- risale, Beyrut, IX/50.

⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, IV/135.

⁹⁷ İbn 'Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, III/340; Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, IX/49; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, IV/135.

⁹⁸ Zehebi, *a.g.e.*, IX/50.

⁹⁹ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII/287.

¹⁰⁰ Nesâî, Ebû Abdurrahman, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkin*, (thk. Bûran ez-Zanavi ve Kemal Yusufu'l-Hut), Müessesetu kutubi's-sakafe, Beyrut, 1985, s.118; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi*, IV/135.

¹⁰¹ bkz. İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Sahih İbni Huzeyme*, (thk. Muhammed Mustafa el-Azami), el-Mektebu'l-İslami, 2003, (Hn:1724). II/833.

¹⁰² Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, (Hn:176). IXX/91.

Taberânî'nin hadis senedinde Muhammed b. Abdullah el-Hadremi, Muhammed b. Abdullah b. Numeyr, Yunus b. Bukeyr (ö.199/814), Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır.

1- Muhammed b. Abdullah el-Hadremi: Kufe'li muhaddisler arasında gösterilmiş, "Muteyyen" lakabıyla şöhret bulmuştur. Dârekutnî onun sika olduğunu zikretmiştir.¹⁰³

2- Muhammed b. Abdullah b. Numeyr: Kaderci olmakla itham edilmiştir. Zehebi'nin naklettiğine göre İbnu'l-Medeni, Muhammed b. Abdullah'ın iki münker hadisi dışında diğer hadislerini sahih kabul etmiştir. Ebû Dâvûd onu Mu'tezili olmakla itham etmiş, Dârekutnî hadisleriyle ihticac edilmeyeceğini söylemiştir.¹⁰⁴

3- Yunus b. Bukeyr: Muhaddisler İbn İshak'tan rivayet eden Yunus b. Bukeyr b. Vasıl ile ilgili değerlendirmede bulduklarında bir kısmı onun için saduk, bazıları da hadisleri zayıf, zındık ve yalancılıkla -kezeb- itham etmişlerdir.¹⁰⁵ Her ne kadar İbn Hibban, Yunus b. Bukeyr'i "sikadan" gösterse de İbn Main, onu sultanı takip eden mürci,¹⁰⁶ Ebû Dâvûd ve Nesâî de hüccet olmayan, hadisleri zayıf kişiler arasında göstermişlerdir.¹⁰⁷ Buhari ise hadislerinin münker olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸

Sened Yunus b. Bukeyr'den sonra hadisin medarı Muhammed b. İshak ile devam etmektedir.

1.4.5. Dârekutnî'nin Sünen'inde naklettiği hadis ve tahrirci

- حدثنا أبو حامد محمد بن هارون ثنا أبو يوسف يعقوب بن إسماعيل بن حماد بن زيد، ثنا وهب بن جرير، ثنا أبي، عن محمد بن إسحاق، حدثني محمد بن أبي أمية، عن أبيه، عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك، قال: كنت قائد أبي حين ذهب بصره فإذا خرجت به إلى الجمعة [ص:310] فسمع الأذان صلى على أبي أمية واستغفر له، فمكث كذلك حين لا يسمع الأذان بالجمعة إلا فعل ذلك، فقلت له: يا أبا هريرة رأيت استغفارك لأبي أمية كلما سمعت أذان الجمعة ما هو؟ قال: أي بني هو أول من جمع بالمدينة في هزم من حرة بني بياضة يقال له: نقيع الخضعات، قال: قلت: كم كنتم يومئذ؟ قال: أربعون رجلاً.¹⁰⁹

Hadisin senedi:

Ebû Hamid Muhammed b. Harun, Ebû Yusuf Yakub b. İsmail b. Hammad, Vehb b. Cerir, babasından (Cerir b. Hazım), Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır:

¹⁰³ Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, XIV/41.

¹⁰⁴ Zehebi, *el-Muğni fi'd- du'afa*, II/553.

¹⁰⁵ İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail, *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dili ve ma'rifeti's-sikat*, (thk. Şadi b. Muhammed), Merkez Nu'man lil-buhusi ve'd-dirasat, Yemen, 2011, II/474; Zehebi, *Muğni fi'd-du'afa*, II/765.

¹⁰⁶ Mürcie fırkası.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *Marifeti's-sikati*, II/475; Zehebi, *Muğni fi'd-du'afa*, II/765.

¹⁰⁸ Makrizi, *Muhtasarul-kamil fi'd- dü'afai*, s.189.

¹⁰⁹ Dârekutnî, 4, Cuma, 2 (II/114).

1- Ebû Hamid Muhammed b. Harun: Dârekutnî ve Zehebi gibi hadis âlimleri onu "sika", muhaddislerden göstermişlerdir.¹¹⁰

2- Yusuf b. Yakub b. İsmail b. Hammad: Basra ve Bağdat'ın doğu bölgelerinde kadılık görevini icra etmiştir. Hatib, onun için güvenilir "sika" demiştir.¹¹¹

3- Vehb b. Cerir: Hafız olup, hadisleri doğru ve "saduk" (doğru sözlü) tur. Nesâî onun için bir beis yoktur, "leyse bihi be's" (fena değil), ifadesini kullanmıştır.¹¹² Fakat İbn Ebi Hatim er-Razi "el-Cerh ve't-Ta'dil" kitabında Vehb b. Cerir'in yanında çokça yalan olduğunu nakletmiştir.¹¹³

4- Cerir b. Hazım: İbn Zeyd b. Abdullah b. Şuca' hafız olup, bazı hadis âlimleri onun için "sika" demiştir. Ebû Hatim gibi âlimler "saduk" (doğru sözlü), olduğunu belirtmişlerdir. Nesâî, Yahyâ b. Maîn ve diğer bazı âlimler ise Cerir b. Hazım hakkında değerlendirmede bulunurken bir beis yoktur, "leyse bihi be's" (fena değil) demişlerdir.¹¹⁴

Sened, hadisin medarı Muhammed b. İshak ile devam etmektedir.

1.4.6. Beyhaki'nin naklettiği hadis ve tahrirci

- حدثنا أبو عبد الله الحافظ إملاء وقرائة، حدثنا أبو العباس محمد بن يعقوب، ثنا أحمد بن عبد الجبار العطاردي، ثنا يونس بن بكير، عن ابن إسحاق قال: حدثني محمد بن أبي أمامة بن سهل، عن أبيه قال: حدثني عبد الرحمن بن كعب بن مالك قال: كنت قائد أبي حين كف بصره، فإذا خرجت به إلى الجمعة فسمع الأذان بها استغفر لأبي أمامة أسعد بن زرارة، فمكثت حيناً أسمع ذلك منه، فقلت: إن عجزاً أن لا أسأله عن هذا، فخرجت كما كنت أخرج، فلما سمع الأذان بالجمعة استغفر له، فقلت: يا أبتاه، أرايت استغفارك لأسعد بن زرارة كلما سمعت الأذان بالجمعة؟ فقال: "أي بني، كان أسعد أول من جمع بنا في المدينة قبل مقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم في هزم من حرة بني بياضة في نقيع يقال له الخضامات، قلت: وكم أنتم يومئذ؟ قال: أربعون رجلاً".¹¹⁵

Hadisin senedi:

Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yakub, Ahmed b. Abdülcebbar el-Utâridîy, Yunus b. Bukeyr, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ebû Ümame b. Sehl, (babası) Es'ad Ebû Ümame ve Abdurrahman b. Ka'b b. Malik bulunmaktadır.

1- Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yakub: Sika, saduk olup çağının muhaddisleri arasında yer almıştır. Zehebi, onu yararlı ve güvenilir hadis imamı arasında göstermiştir.¹¹⁶

¹¹⁰ Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, XV/25; Vade'i, *Ricalu el-Hâkim fi'l-Müstedrek*, II/304.

¹¹¹ Zehebi, *a.g.e.*, XIV/85.

¹¹² Zehebi, *a.g.e.*, IX/443.

¹¹³ İbn Ebi Hatim, Ebû Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dâru ihyai't-turasi'l-Arabi, Beyrut, 1952, VII/193.

¹¹⁴ Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, VII/98.

¹¹⁵ Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubra*, 4, Cuma, 5 (III/176).

¹¹⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, XV/457; Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-huffaz*, (thk. Zekeriya Umeyrat), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998, III/52.

2- Ahmed b. Abdülcebbar el-Utâridiy: Üçüncü derece müdellislerdendir.¹¹⁷ İbn 'Adi'nin dediğine göre Irak ehli, onun zayıf olduğunu, kendisinden bizzat hadis duymadığı veya rastlamadığı kişilerden rivayette bulunmakla itham etmişlerdir.¹¹⁸

Sened Yunus b. Bukeyr'den¹¹⁹ sonra hadisin medarı Muhammed b. İshak ile devam etmektedir. Bu rivayete göre İbn İshak “dedi ki:” (قال: حدثني) ifadesini kullanmıştır.

Sünen Beyhaki'de yer alan benzer diğer iki rivayet ise şunlardır:

- وأخبرنا أبو علي الروذباري، أنبأ أبو بكر بن داسة، ثنا أبو داود، ثنا قتيبة بن سعيد، ثنا ابن إدريس، عن محمد بن إسحاق، عن محمد بن أبي أمامة بن سهل بن حنيف، عن أبيه، عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك، وكان قائد أبيه بعدما ذهب بصره، عن أبيه كعب بن مالك: " أنه كان إذا سمع النداء يوم الجمعة ترحم لأسعد بن زرارة"، فقلت له: إذا سمعت النداء ترحمت لأسعد بن زرارة، قال: " لأنه أول من جمع بنا في هزم النبي من حرة بني بياضة في نقيع يقال له الخضامات"، قلت: كم كنتم يومئذ؟ قال: " أربعون".

ورواه جرير بن حازم، ومحمد بن سلمة، عن ابن إسحاق قال: حدثني محمد بن أبي أمامة. كما قال يونس بن بكير، ومحمد بن إسحاق: إذا ذكر سماعه في الرواية وكان الراوي ثقة استقام الإسناد، وهذا حديث حسن الإسناد صحيح وقد روي فيه حديث آخر لا يحتج بمثله.¹²⁰

Beyhaki ilk hadisi “an’ana” ile nakledilmiştir. İbn Cerir’den almış olduğu rivayete ise “dedi ki:” (قال: حدثني) ifadesi bulunmaktadır.

Bütün kaynaklarda olduğu gibi hadisin medarı Muhammed b. İshak’tır.

2. Ka’b b. Malik’ten Nakledilen Hadislerin Sened ve Metin Yönünden Kritiği

Burada özellikle üzerinde ihtilaf edilen zayıf raviler ve nassın sened yönünden kritiği yapılacaktır.

2.1. Hadislerin Sened Yönünden İncelenmesi

a) Es'ad Ebû Ümame: İbn Hibban dışında diğer bütün rivayet senetlerinde hadisi Abdurrahman b. Ka’b b. Malik’ten almıştır. Es'ad Ebû Ümame’yle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazıları onun Resulullah (s.a.v)'in vefatından iki yıl önce doğduğunu, Dârekutnî, Ebû Ümame’nin Peygamberi idrak ettiğini, Buhari ise, Peygamberi idrak etmişse de ondan bir şey işitmediğini söylemiştir. Dolayısıyla ondan rivayet edilen hadisler mürseldir. Ebû Dâvûd ve diğer bazı muhaddisler Esa’d Ebû Ümame'nin Hz. Peygamber'in halkasında bulunduğunu ve Ona bey'at ettiğini söylese de, şayet Peygamberin vefatından iki yıl önce doğmuşsa bunun imkânsız olduğunu söylemek zor olmasa gerekir. Buhari'nin görüşünü daha güvenilir bulan muhaddisler bunu kabul etmemektedirler. İbn Sa’d onun için "sika" demiştir.¹²¹

¹¹⁷ İbn Hacer, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Ta’rifu ehli’t-takdis bi merâtibi’l-mevsufine bi’t-tedlis*, (thk. Abdulğaffar Süleyman, Muhammed Ahmed Abdülaziz), Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, Beyrut, 1987, s.81.

¹¹⁸ İbn Adi, *el-Kamil fi’l-du’afa*, I/191.

¹¹⁹ Taberânî’nin hadis senedinin tahririnde Yunus b. Bukeyr’in tercemesi verilmiştir.

¹²⁰ Beyhaki, *es-Sünenü’l-kubra*, 4, Cuma, 5 (III/177).

¹²¹ İbn Hacer, *Tehzibu’t-tehzib*, I/231; İbn Hibban, *es-Sikat*, III/20.

b) Muhammed b. İshak: İnceleme sonucunda hadisin medarı olan Muhammed b. İshak'la ilgili farklı değerlendirmelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Hakkında söylenenleri toparlarsak şu başlıkların daha çok ön plana çıktığını görmekteyiz:

1. **Tedlisle itham edilmesi:** Hadis otoritesinin İbn İshak'a yönelttikleri en ağır tenkid, onun hadisi aldığı ravi veya şeyhi atlayıp ilk ravinin adıyla nakletmesidir. el-Esrem, babasının Muhammed b. İshak için çokça tedlis eden birisi olduğunu söylemesi nedeniyle ancak işittim, haber verdi demesi halinde hadisinin kabul göreceğini söylemiştir. Dikkat çeken diğer bir husus Ahmed b. Hanbel, İbn İshak'ın hadise iştahı kabaran birisi olduğunu, başkalarına ait yazıları alıp kendisine ait kitapların arasına yerleştirdiğini ifade etmesidir.¹²² Ayrıca, zayıflardan tedliste bulunması nedeniyle münker hadisler rivayet etmesiyle dikkat çekmiştir. Sahih olan görüşe göre, hadisi işittiğine kesinlikle delalet edecek açık bir siğa kullanmadıkça rivayeti kabul olunmaz.¹²³ Bu nedenlerden olsa gerek İbn Hacer onu dördüncü derece müdellisler arasında göstermiştir.¹²⁴

2. **Hadiste zayıf görülmesi:** İbn İshak'ın itham edildiği konulardan birisi de hadiste zayıf görülmesidir. Ebû Hatim hadisleri için zayıf demiştir. Yahyâ b. Maîn, İbn İshak'ı "Leyse bihi be's", "leyse bi zak", "leyse bi kavi", "sika leyse bi hüccce", "saduk" ve bir görüşünde ise hadiste zayıf olarak değerlendirir.¹²⁵ Ali b. Abdullah'ın dediğine göre Yahya b. Sa'd, İbn İshak'ı hadiste zayıf gördüğünden, ondan rivayette bulunmazdı.¹²⁶ Ahmed b. Hanbel meğazi ve benzeri ilmlerde İbn İshak'tan istifade edileceğini fakat helal ve haramla ilgili konularda buna gereksinim var diyerek ellerini uzatıp, parmaklarını yumarak -hadisinin- alınmayacağını işaret etmiştir.¹²⁷ Ayrıca Eyyüb b. İshak b. Safir'in dediğine göre Ahmed b. Hanbel, İbn İshak'ın infirad ettiği takdirde hadisini kabul etmeyeceğini söylemiştir. Çünkü onun çok sayıda ravinin ismini verdiği halde, hadisi kimden rivayet ettiği belirsizdi.¹²⁸ İbn İshak'ın bu tutarsızlıklarından dolayı Hamad b. Seleme, zorunlu olmadıkça ondan rivayette bulunmadığını ifade etmiştir.¹²⁹

3. **Zayıf ve meçhul kişilerden rivayette bulunması:** İbn İshak zayıf ve meçhul kişilerden batıl hadisler rivayet etmekle itham edilmiştir.¹³⁰ İbn Seyyidu'n-Nas (ö.734) onunla ilgili şu haberi aktarmıştır: İbn İshak Bağdat'tayken kimden rivayet ettiğine pek aldırılmazdı. Bu nedenle hüccet değildir.¹³¹ Hadis âlimleri Muhammed b. İshak için; eğer işittiğini ikrar etmiş ve ondan rivayette bulunan "sika" ise hadisinin sahih kabul

¹²² Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/28; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII/193.

¹²³ İbn Hibân, *es-Sikat*, VII/383.

¹²⁴ İbn Hacer, Ebû'l-Fadıl Ahmed b. Ali, *el-Metâlibu'l-âliye bi-zevâidi'l-mesani'di's-semaniye*, (thk. Komisyon), Dâru'l-asime li'n-neşir ve't-tevzi', Riyad, 1418, III/523, VII/440.

¹²⁵ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII/194; Zehebi, *Siyer a'lamu'n-nubela*, VII/46, 47.

¹²⁶ Zehebi, *a.g.e.*, VII/52.

¹²⁷ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII/193.

¹²⁸ Zehebi, *a.g.e.*, VII/46.

¹²⁹ Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/25; İbn Seyyidu'n-Nas, Muhammed b. Abdullah, *Uyunu'l-eser fi fununi'l-meğazi ve's-şemâli ve's-sire*, Müessesetu İzzeddin li't-tiba'a, Beyrut, 1986, I/20.

¹³⁰ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, VI/106; İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis*, s.132; İbnü'l-Acemi, *et-Tebyyin li esmai'l-müdelisin*, s.47.

¹³¹ Zehebi, *Siyer a'lamu'n-nubela*, VII/49; İbn Seyyidu'n-Nas, *Uyunu'l-eser*, I/20. (Leyse bi hüccce: Hüccete değildir, manasında kullanılan ve ravilerin cerhine delalet eden tabirlerden biridir. Bununla tavsif edilen bir ravi, delalet yönünden sakıt ve metruk sayılmasa da herhangi bir şeyle mecruh olduğu kabul edilir. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.204).

edileceğini, fakat işittiğini ikrar etmemiş ve an'ana ile nakletmişse bu durumda da ittifakla hadis senedinin zayıf olduğuna hükmedileceğini söylemişlerdir.¹³² Fakat araştırmamızda Ebû Dâvûd ve İbn Mace'nin rivayetlerinde Muhammed b. İshak'ın hadisi an'ana ile nakletmesine rağmen hadisin hasen kabul edilmesi düşündürücüdür.

4. **Yalancılıkla itham edilmesi:** İbn İshak'a yöneltilen en ağır ithamlardan birisidir. Başta Süleyman b. et-Temimi, Hişam b. Urve, Malik b. Enes, Yahya b. Said el-Kattan ve Vüheyb b. Halid, Muhammed b. İshak'ı yalancılıkla itham etmişlerdir.¹³³ İbn Adi'nin naklettiği habere göre Mü'temir'in babası ona demiş ki: "İbn İshak yalancıdır, ondan rivayette bulunma".¹³⁴ Eba Hafs'da dedi ki: "Yahya b. Said'in yanından geçerken bizlere: Neredeydiniz? Diye sordu. Bizlerde: Vehb b. Cerir bizlere babasının İbn İshak'tan naklettiği meğazi kitabını okuduğunu söyledik. O'da dedi ki: Çok yalancı birisinin yanından ayrıldınız".¹³⁵ Hişam'a da sorulunca: "Eşimin yanına girdi mi ki, ondan konuşur", cevabını vermiştir.¹³⁶ Hişam b. Urve, İbn İshak'ı itham ederek eşini görmediği halde ondan rivayette bulunmasını ağır ifadelerle eleştirmiştir.

5. **Kadercilik ve Mutezilikle itham edilmesi:** Muhammed b. İshak Kadercilikle suçlanmıştır.¹³⁷ İbn İshak'ın naklettiği rivayetlerin bazı âlimler tarafından delil olarak alınmamasının nedenleri arasında gösterilmektedir.¹³⁸ Kadercilik inancına sahip olduğundan Hişam b. Abdümelik'in dayısı İbrahim b. Hişam tarafından kırbaç cezasına çarptırıldığı bilinmektedir.¹³⁹ Bununla beraber Ebû Dâvûd, Muhammed b. İshak'ı Kadercî, Mu'tezili olmakla itham etmiştir.¹⁴⁰ Süfyan b. Uyeyne'nin dediğine göre, her kim Muhammed b. İshak hakkında konuşmuşsa kaderle ilgili sözlerine değinmiştir.¹⁴¹

6. **Gayri İslami kaynakları kullanmakla itham edilmesi:** İbn İshak'ın Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunması sebebiyle hadisçiler tarafından eleştirilmiştir. Nakledilen haberlere göre İbn İshak Ehl-i Kitap mensuplarından rivayetler yazıyordu.¹⁴² Ebû Dâvûd Teyalisi (ö. 204/819)'nin arkadaşlarından aktarmış olduğu rivayete göre İbn İshak, Ehl-i Kitap'ı sikadan saymıştır. Ona: "Sika kimdir", diye sorulunca: Yahudi Yakup", demiştir.¹⁴³ Ayrıca İbn Fudeyk de onu Ehl-i Kitap birisinden yazarken gördüğünü söylemiştir.¹⁴⁴

7. **Bid'atçılıkla itham edilmesi:** İbn Adi'nin naklettiğine göre, Sa'di onun çeşitli bid'atlerde bulunduğunu söylemiştir.¹⁴⁵

¹³² Zeyla'i, *Nasbu'r-riye*, II/198; Devseriy, Ebû Süleyman Casım b. Süleyman, *er-Revzu'l-bessam bi tertibi ve tahriri fevaidi temmam*, Dâru'l-beşairi'l-İslamiye, Beyrut, 1987, I/209.

¹³³ Hatibu'l-Bağdadi, Ebû Bekir Ahmed, *Tarihu Bağdad*, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Dâru'l-kutubi'l-imiyye, Beyrut, 1417, I/238; Zehebi, *el-Muğni fi'd-du'afa*, II/552.

¹³⁴ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, 1988, VI/103.

¹³⁵ Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/25; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII/193.

¹³⁶ Zehebi, *Mizanu'l-itidal fi nakdi'r-ricel*, VI/58; Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/25.

¹³⁷ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, VI/104.

¹³⁸ Hatibu'l-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, I/239.

¹³⁹ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, VI/107.

¹⁴⁰ Zehebi, *el-Muğni fi'd-du'afa*, II/552.

¹⁴¹ Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/25, 28.

¹⁴² Ukayli, *a.g.e.*, IV/27; Zehebi, *Siyer a'lamu'n-nubela*, VII/52; Zehebi, *Mizanu'l-itidal*, VI/58.

¹⁴³ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, VI/104; Zehebi, *Mizanu'l-itidal*, VI/59.

¹⁴⁴ Zehebi, *a.g.e.*, VI/58.

¹⁴⁵ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, VI/104.

Tespit ettiğimiz kadarıyla yöneltilen bu eleştiriler dışında; Zeyla'i, Hakim'in konu hakkındaki şu sözlerini de paylaşmıştır: "Hadisin senesinde İbn İshak bulunduğu için Müslim'in şartına göre merduttur. Ona göre Müslim, şayet onu destekliyecek bir rivayet olursa (mütabi) Muhammed b. İshak'tan tahrir ederdi, yoksa etmezdi".¹⁴⁶

İbn Hacer'in de, Muhammed b. İshak'ın işittiğini açıkça belirtmeyip an'ane yoluyla naklettiği hadisleri kabul etmediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar İbn Sa'd ve Vakidi (ö.207/823), İbn İshak'ı meğazi ilminin imam ve öncülerinden görse de aynı zamanda onu zayıf ravi sınıfında göstermişlerdir. Görüldüğü kadarıyla *Fethu'l-Bari*'de sadece Peygamberin gaza ve gazve sayısı gibi tarihi rivayetlerde görüşlerine destek amacıyla yer verilmiştir.¹⁴⁷

Ahmed b. Hanbel, İbn İshak'ın bu hadisleri yazılır, sözüyle meğazi ve benzeri şeyleri kastetmiş gibi görülmektedir.¹⁴⁸ İbn Şihab (ö.124/741) da insanlar arasında meğazi ilminde en bilgin kişinin Muhammed b. İshak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Meymuni'nin, Muhammed b. İshak'ın anlattığı şu kıssalar ne güzeldir,¹⁴⁹ sözlerinden siyeri, meğazi ilmini kastetmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Zaten İbn İshak'ın meğazi ilmini Mekke'de ezberlediği yönünde haberler bunu doğrulamaktadır.¹⁵⁰

İslam ansiklopedisinde Kütüb-i Sitte'nin ondan rivayette bulunduğu nakledilmişse de¹⁵¹ Buhari'nin bir mutabe'atında, Müslim'in mutabe'atında, Ebû Dâvûd, Tirmizi, İbn Mace ve Ahmed b. Hanbel ondan hadis rivayet etmişlerdir. Nesâî'nin ise onu zayıf gördüğünden, hadis rivayetinde bulunmadığı tespit edilmiştir.

Muhammed b. İshak'ın hadisi aldığı ravi veya şeyhi atlayıp ilk ravinin adıyla zikretmesi,

Benzer konuyla ilgili rivayetleri isnad ve metinleri cem ederek nakletmesi,

Herkesten hadis yazması ya da kimden rivayet ettiğinin belirsizliği, hadiste infirad etmesi,¹⁵²

Zayıf ve meçhul kişilerden batıl hadisler rivayet etmesi,

Gayri İslami kaynaklardan -Ehl-i Kitap'tan- rivayette bulunması,

Hadis âlimlerine yakışmayan -horoz döğüşürme gibi-, davranışları sergilemesi,¹⁵³ onun muhaddisliğine gölge düşürdüğü bir gerçektir.

Muhammed b. İshak dışında hadis senetlerinde yer alan diğer ravilerle ilgili değerlendirmeler:

c) *Sünen İbn Mace* hadis senedindeki yer alan Abdul'ala b. Abdul'ala; İbn Hibban ve Zehebi onu kadercilikle itham etmişlerdir.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Zeyla'i, *Nasbu'r-riyâh*, II/198.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, I/458, 459.

¹⁴⁸ Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/25.

¹⁴⁹ Zehebi, *Siyer a'lamu'n-nubela*, VII/36, 37.

¹⁵⁰ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII/192.

¹⁵¹ Fayda, Mustafa "Muhammed b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Türkiye Diyanet Vakfı), İstanbul 2009, XX/94.

¹⁵² Zehebi, *Siyer a'lamu'n-nubela*, VII/46, 49.

¹⁵³ Ukayli, *ed-Du'afau'l-kebir*, IV/28.

¹⁵⁴ 'Aynî, *Şerh Esamii Rical*, II/158; Ğamidi, *Ahadisu'l-merfu'a*, s.687.

d) *Sünen el-Beyhaki*'nin rivayet senedinde Ahmed b. Abdulcebbar el-'Utaridiy ve Yunus b. Bukeyr'le ilgili tahricte şu bilgilere ulaşılmıştır: el-'Utaridiy üçüncü derece müdellislerdendir.¹⁵⁵ İbn Adi'nin dediğine göre Irak ehli onun zayıf olduğunu, kendisinden bizzat hadis duymadığı veya rastlamadığı kişilerden rivayette bulunmakla cerh etmişlerdir.¹⁵⁶

Yunus b. Bukeyr ise, muhaddislerin bir kısmı onu saduk, bazıları hadisleri için zayıf demiştir. Onu zındık ve yalancılıkla -kezzab- cerh edenler vardır.¹⁵⁷ İbn Main, Yunus b. Bukeyr'i sultanı takip eden Mürcie,¹⁵⁸ -firkasına tabi- kişi, Ebû Dâvûd ve Nesâî onu hüccet olmayan hadisleri zayıf kişi,¹⁵⁹ olarak belirtmişlerdir. Ayrıca Buhari hadislerinin münker olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰

el-Mu'cemu'l-Kebir -Taberânî'-deki rivayet sendinde Muhammed b. Abdullah b. Numeyr ve Yunus b. Bukeyr gibi cerh edilen raviler bulunmaktadır.

Muhammed b. Abdullah b. Numeyr: Mu'tezili ve kaderci olmakla itham edilmiştir. Zehebi'nin naklettiğine göre İbnu'l-Medin, Muhammed b. Abdullah'ın iki münker hadisi dışında diğer hadislerini sahih kabul etmiştir. Dârekutnî hadisleriyle ihticac edilmeyeceğini söylemiştir.¹⁶¹

Sahih İbn Hibban'ın rivayet senedinde Seleme b. Fadl ile ilgili farklı görüşler vardır. Her ne kadar Zehebi, İbn Hacer ve İbn Sad, Seleme b. Fadl'ı saduk görse de Buhari onun münker hadis ('indehu menakir) rivayet ettiğini söylemiştir.¹⁶² Bunlar dışında Ebû Hâtim gibi bazı muhaddisler ise onunla ihticac edilmeyeceğini,¹⁶³ İbn Hibban, Seleme b. Fadl'ın hata ve muhalefet eden¹⁶⁴ birisi olduğunu ifade ederken Nesâî de, zayıf rivayetlerde bulunduğunu belirterek cerh etmiştir.¹⁶⁵

Görüldüğü kadarıyla isnadlarda yer alan ravilerden bir kısmı ciddi anlamda cerh edilmişlerdir.

2.2. Hadislerin Metin Yönünden İncelenmesi

Hadisin metni ile ilgili yaptığımız araştırma sonucunda bazı problemlerin olduğu anlaşılmıştır:

a) *İbn Mace*, *Taberânî* ve *Sünen Beyhaki*'de yer alan bir rivayette, "Peygamber'in Mekke'den (قبل مقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم) -Medine'ye- teşrifinden

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis*, s.81.

¹⁵⁶ İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, I/191.

¹⁵⁷ İbn Kesir, *M'arifeti's-sikat*, II/474; Zehebi, *Muğni fi'd-du'afa*, II/765.

¹⁵⁸ Mürcie fırkası.

¹⁵⁹ İbn Kesir, *Marifeti's-sikat*, II/475; Zehebi, *Muğni fi'd-du'afa*, II/765.

¹⁶⁰ Makrizi, *Muhtasaru'l-kamil fi'd-dü'afai*, s.189.

¹⁶¹ Zehebi, *el-Muğni fi'd-du'afa*, II/553.

¹⁶² İbn Adi, *el-Kamil fi'd-du'afa*, III/340; Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, IX/49; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IV/135.

¹⁶³ Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, IX/50.

¹⁶⁴ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII/287.

¹⁶⁵ Nesâî, Ebû Abdurrahman, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkin*, (thk. Bûran ez-Zanavi ve Kemal Yusufu'l-Hut), Müessesetu kutubi's-sakafe, Beyrut, 1985, s.118; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IV/135.

önce”, ifadesi geçmektedir. Buna karşılık *Ebû Dâvûd*, *İbn Hibban*, *Dârekutnî* ve *Beyhaki*'deki diğer bir rivayette ise bu lafız yoktur. Bu da Hanefi fakihlerinin metinle ilgili aşağıda belirtilecek olan iki yorumunu desteklediği görülmektedir. Çünkü bir görüşlerine göre ya Es'ad b. Zürrare, Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra cumayı kıldırması veya cumanın farz kılınmasından önce gerçekleşmiştir.¹⁶⁶

b) Bir kısım fakihlere göre Abdurrahman b. Ka'b b. Malik'in naklettiği hadis muztaribtir.¹⁶⁷ Çünkü bazı rivayetlerde Peygamber'in henüz Medine'ye hicretinden önce Es'ad'ın cuma namazını kıldıracağı lafız bulunur, bazılarında ise bulunmaz. Bazen Medine'de, bazen Beni Bayada'da, bazen Mus'ab'ın, bazen de Es'ad b. Zürrare'nin cuma namazını kıldıracağı söylenmektedir. Dolayısıyla hadisteki ızdırab¹⁶⁸ ve rivayetlerdeki ihtilaf nedeniyle delil gösterilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Ancak ne gariptir ki, Şafii muhaddis ve hukukçular mezheplerinin görüşünü desteklemek ve kuvvetli kılmak için hadisin sahih olduğunu, ızdırab bulunmadığını savunarak Ka'b b. Malik hadisini delil edinme yolunu tercih etmişlerdir.¹⁶⁹

c) Bazı âlimler ise Peygamber (s.a.v)'in cumayı sadece mescidinde ikame ettiği, Es'ad b. Zürrare'nin de sonradan insanları toplayıp cumayı kıldırması olabileceği yorumunda bulunmuşlardır.¹⁷⁰

d) Hanefi muhaddis ve fakihlerinden Bedrüddin Aynî, *Sünen Ebû Dâvûd*'un şerhinde hadis ile ilgili yorumda bulunurken, Beyhaki'nin, rivayet senedinde İbn İshak olmasına rağmen hadisi sahih kabul etmesini şaşkınlıkla karşılamaktadır. Aynî, İbn İshak teferüd ettiği halde Beyhaki hadisin isnadını nasıl sahih kabul eder? diyerek sorgulamaktadır. Daha sonra Beyhaki'nin, İbn İshak hakkında çeşitli sözler sarf ettiğini, şayet hadis aleyhlerine olmuş olsaydı en zayıf isnad olarak göstereceklerini iddia ederek eleştiri yöneltmektedir. 'Aynî devamında: "Eğer, Hakim'in dediğine göre hadis Müslim'in şartına istinaden sahihtir denilirse, vereceğim yanıt şu olurdu: Müslim, sadece mütabe'a olursa tahrir ederdi. Çünkü hadisin medarı İbn İshak'tır ve o da merduttur", diyerek sözlerine hadiste sayı şartının aranmadığını da eklemiştir.¹⁷¹

e) *İbn Hibban*¹⁷², *M'ucemu'l-Kebir*¹⁷³ ve *Sünenü'l-Kübra*'daki iki rivayetin birisinde¹⁷⁴ Muhammed b. İshak'ın, Muhammed b. Ebi Ümame'den "an" yerine "haddesenî", "söyledi" şeklinde nakledilmiştir. Sünen İbn Hibban'ın tahkik çalışmasını yapan Şu'ayb Arnavûti hadis senedinin kuvvetli olduğu hükmüne varmıştır.¹⁷⁵ Fakat

¹⁶⁶ Menbeci, Ebû Muhammed Ali b. Zekeriyâ, *el-Lübab fi'l-cem'i beyne's-sünneti ve'l-Kitab*, (thk. Muhammed Fadıl Abdülaziz Murad), Dârü'l-kalem, Beyrut, 1994, I/300; İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadir*, II/51.

¹⁶⁷ Muztarib: Birbirine muhalif rivayetleri arasında sıhhat yönünden eşitlik bulunan ve bu eşitlik dolayısıyla tercih edilemeyen hadistir (bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.357).

¹⁶⁸ İzırab: Ravinin veya ravilerin ızdırabı, zabt yönünden zayıflıklarına delalet etmek üzere, bir hadisin muhtelif şekillerde rivayet edilmesi neticesidir. Öyle ki, rivayetin müteaddit olmasına rağmen, aralarındaki eşitlik dolayısıyla herhangi birini tercih etmek imkânı yoktur (bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.178).

¹⁶⁹ Maverdi, *el-Havi'l-kebir*, II/409, 410; Buceyremi, *Haşiyetu'l-buceyremi*, I/373.

¹⁷⁰ Menbeci, *el-Lübab*, I/300.

¹⁷¹ Aynî, Bedrüddin, *Şerhu Süneni Ebû Dâvûd*, (thk. Ebû'l-Munzir Halid b. İbrahim), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1999, IV/396.

¹⁷² İbn Hibban, *Sahih İbn Hibban*, (Hn:7013). XV/477.

¹⁷³ Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, I/305.

¹⁷⁴ Beyhaki, *es-Sünenü'l-kubra*, 4, Cuma, 5 (III/176).

¹⁷⁵ İbn Hibban, *Sahih İbn Hibban*, XV/477.

yaptığımız araştırmada *Sünenu'l-Kübra*'daki -söyledi- "haddeseni" şeklinde olan rivayet senedinde Ahmed b. Abdülcebbar el-'Utâridiy müdellisler arasında gösterilmiş ve onun için hadisi naklettiklerinden duymayan birisiydi denilmiştir.¹⁷⁶ Bu da hadis senedinin tekrar ele alınarak incelenmesini elzem kılmaktadır.

f) Araştırmamız sonucunda Şafii muhaddis ve hukukçularının mezheplerini delil yönünden güçlü kılmak için hadisi savundukları kanaatine vardık. Çünkü hadisi nakleden başta Dârekutnî¹⁷⁷ olmak üzere Hakim Nusaburi,¹⁷⁸ Beyhaki,¹⁷⁹ İbn Mace,¹⁸⁰ ve Ebû Dâvûd'un¹⁸¹ Şafii ekolüne tabii oldukları nakledilmiştir. Hatta Dârekutnî ve Beyhaki'nin Şafii mezhebine aşırı bağlılıkları sebebiyle itham edildikleri dahi ifade edilmiştir.¹⁸²

3. Fıkıh Ekollerinin Ka'b b. Malik Hadisiyle İlgili Değerlendirmeleri

Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda fıkıh ekollerinin cuma namazında cemaat sayısı konusunda delil gösterilen Ka'b b. Malik hadisini farklı değerlendirdiklerini tespit ettik. Fıkıh ekollerini hadisi şu şekilde değerlendirmişler:

3.1. Hanefi Ekolü

Hanefi fakihler Ka'b b. Malik hadisini birkaç açıdan yorumlayarak değerlendirmeye tabi tutmuşlardır:

a) Peygamber döneminde cuma namazı sadece O'nun mescidinde kılındı. Dolayısıyla Es'ad b. Zürene, Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra cuma namazını cemaat halinde kıldırması olabilir.¹⁸³

b) Es'ad b. Zürene'nin bu davranışı Resulullah (s.a.v.)'in bilgisi dışında olup henüz cuma namazı farz olmadan önce gerçekleştiğinden delil gösterilemez.¹⁸⁴

c) Es'ad b. Zürene'nin Medine'de, Harretu Beni Beyada'da¹⁸⁵ ilk cuma namazını -kırk kişiyle- kıldığı söylense de, daha az bir sayı ile kılınmasının caiz olmayacağını gösteren delil yoktur. Ayrıca kılınan cuma namazı Peygamberin bilgisi ve

¹⁷⁶ İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdis*, s.81.

¹⁷⁷ Ruhayli, Abdullah b. Dayfallah, *el-İmam Ebû'l-Hasan Dârekutnî ve asaruhu'l- ilmiyye*, Dâru'l-Endelus el-hadra, s.122.

¹⁷⁸ İbn Kadî eş-Şuhbe, Ebûbekir, *Tebekatu's-Şafiiyye*, (thk. el-Hafız Abdülalim Han), Alem el-kutub, Beyrut, 1407, I/193.

¹⁷⁹ Mansuri, Ebû Tayyib, *Selsebilu'n-naki fi teracimi şuyuh el-Beyhaki*, Dâru'l-asime li'n-neşri ve't-tevzi'i, Memleketu'l-Arabiyetu's-Suudiyye, 2011, s.37, 39.

¹⁸⁰ İbn Mace, Ebû Abdullah, *Sünen-i İbn Mace*, "el-Mukaddime, Tarif bi Musannif", (thk. Şuayb Arnavuti ve diğerleri), Dâru risale alemiyye, Beyrut, 2009, I/23.

¹⁸¹ Şuayb el-Arnauti Sünen Ebû Dâvûd için yazmış olduğu mukaddimede Ebû İshak eş-Şirazi, Kadî Ebû Y'ala gibi bazı alimler Ebû Dâvûd'u İmam Ahmed'in birinci tabaka ashâbı gösterdiğini, Tacüddin b. Subki, İbn Batiş, Ebû Asım el-Abbadî, Taşköprizade ve diğer bazı alimler ise onu fıkıhta İmam Şafii'nin fakihleri arasında gösterdiğini ifade etmiştir (Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (thk. Şuayb Arnavuti, Muhammed Kamil Karabelali), Dâru risale alemiyye, 2009, Mukaddime, s.23).

¹⁸² Ruhayli, *Dârekutnî ve asaruhu'l-ilmîyye*, s.122; Mansuri, *Teracimi şuyuh el-Beyhaki*, s.39.

¹⁸³ Menbeci, *el-Lübab*, I/300.

¹⁸⁴ İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadir*, II/51.

¹⁸⁵ Medine'ye yaklaşık bir mil uzaklıkta bir köydür (Ebû Muhammed b. el-Ferrâ el-Beğavi, *Şerhu's-Sünne*, (thk. Şuayb el-Arnaut ve Muhammed Zühayr eş-Şavuş), el-Mektebû'l-İslami, Beyrut-Dimaşk, 1983, IV/221).

emriyle gerçekleşmediği gibi bu davranışı ikrar ettiğine dair bir delil de bulunmamaktadır. Bunlar dışında Peygamberin vefatından sonra sahabenin kırk sayısı ile ilgili bir uygulaması olmadığından hadisin cemaat sayısına delil gösterilmesi mümkün değildir.¹⁸⁶

Hanefi fakihlerin yapmış oldukları bu değerlendirmeler dışında, Şafiilerin ileri sürmüş oldukları delilleri eleştirerek, iki açıdan yetersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir:

Birincisi: Beyhaki'nin *es-Sünenü'l-Kübra*'da kaydettiği rivayete göre Esa'd b. Zürare'nin bu uygulaması Peygamberin Medine'ye hicretinden önceydi.

İkincisi: Cuma namazının kırk sayısından daha az veya çok bir sayı ile kılınmasının caiz olmayacağını gösteren bir delil ve engellenmenin bulunmaması idi.¹⁸⁷

3.2. Maliki Ekolü

Her ne kadar Malikiler cuma namazı için belirli bir sayı şartını ileri sürmemişse de mezhebin bazı hukukçuları iki rivayeti uzlaştırma -cem' ve tevfik- yöntemini benimsemişlerdir. Onlara göre Peygamber (s.a.v.), Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye emir olarak gönderdiğinde ona cumayı kıldırmasını emretti. Bunun üzerine o da, Medine'nin on iki akil adamı arasında yer alan Es'ad b. Zürare'nin yanına giderek Peygamberin emrini anlattı. Es'ad'ta imamlık yaparak İslam'da ilk cuma namazını Beni Bayada'da kırk kişiyle birlikte eda etti.¹⁸⁸

3.3. Şafii Ekolü

Şafiiler, mezheplerinin görüşlerini kuvvetli kılmak için nasla ilgili en geniş yorumda bulunan ekoldür. Maliki hukukçuları gibi Ka'b b. Malik'in hadisini, Mus'ab b. Umeyr hadisiyle uzlaştırmaya çalışarak uzak te'vil yolunu tercih etmişlerdir. Onlara göre, Peygamber (s.a.v) henüz hicret etmeden uzun zaman önce Mus'ab'ı Medine'nin emiri olarak görevlendirmişti. İman edenlerin sayısı kırka ulaştınca cuma namazını kıldıklarını emretti. Bunun üzerine Mus'ab Medine'nin ileri gelenlerinden Es'ad b. Zürare'ye giderek cuma ile ilgili konuyu kendisine anlattı. Es'ad da o gün imamlık yaparak İslam'da ilk cuma namazını Beni Beyada bölgesinde -kırk kişiyle birlikte- kıldırdı.¹⁸⁹

Ayrıca Şafiilerin cuma namazında kırk sayısını ispatlamak için şu soruya verdikleri cevap düşündürücüdür: Eğer Resulullah (s.a.v) neden sahabeye birlikte henüz Mekke'deyken cuma namazını kılmadı da Mus'ab'a, Medine'de kılmayı emretti? diye sorulursa, burada iki ihtimalin olabileceğini söylemişlerdir:

Birincisi: Sahabenin henüz Mekke'deyken gerekli kırk sayısına ulaşmamış olması. İkincisi: Mekke döneminde Hz. Peygamber ve ashabı Kureyşli müşriklere karşı henüz

¹⁸⁶ Cessas, Ebûbekir, *Şerh Muhtasar Tahavi*, (thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed ve diğerleri), Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye ve Dâru's-sirac, 2010, II/124, 129.

¹⁸⁷ Zeylai, Fahrüddin, *Tebyinu'l-hakaik fi şerhi Kenzi'd-Dekaik ve haşiyetu's-Şelebi*, el-Metbea'tu'l-kübra el-emiriye-Bulak, Kahire, 1313, I/217; 'Aynî, Bedrüddin, *el-Binaye şerh el-Hidaye*, Dâru'l-kutub ilmiyye, Beyrut, 2000, III/64, 65.

¹⁸⁸ Sa'lebi, Ebû Muhammed Abdulvahhab, *el-Ma'üne 'ala mezhebi alimi'l-Medine*, (thk. Hamiş Abdulhak), Mektebetu ticariye, Mekke, I/300; Nefravi, Ahmed b. Çanım, *el-Fevakihu'd-devani şerh ala risaleti İbn Ebû Zeyd el-Kayravani*, Dâru'l-fikir, 1995, I/258.

¹⁸⁹ Maverdi, *el-Havi'l-kebir*, II/409; Demîrî, *en-Necmü'l-vehhâc*, II/444.

güçsüz ve zayıf olmalarından dolayı açıktan cuma namazını eda edememişlerdi. Oysaki cuma namazı ancak cemaatle kılınan bir namaz olup münferiden, yani tek başına kılınamaz.¹⁹⁰

Maverdi (ö.450/1058) ve mezhebin bazı fakihleri Esa'd b. Zürene hadisiyle ilgili yapılan şu değerlendirmeleride paylaşmışlardır: "Eğer denilirse ki: Bu hadis muztaribtir, delil göstermeniz doğru değildir. Çünkü rivayetlerde cuma namazının bazen Medine'de, bazen Beni Bayada'da, bazen Mus'ab'ın ve bazen de Es'ad b. Zürene'nin insanlara namaz kıldırıldığı nakledilmiştir." Buna karşılık denilir ki: Hadisler sahihtir, ıztırab yoktur. Zira Mus'ab cuma namazının kıldırmasını emredendi ve Es'ad'ta İslam'da ilk cumayı kıldırandı".¹⁹¹

Maverdi devamında şunları ekledi: "Muzeni (ö.264/877), İmam Şafii'yi yanlış anlamıştır. Yanlışı şuydu: "İmam Şafii'nin, *el-Umm* adlı eserinde Peygamber, Medine'ye teşrif ettikten sonra kırk kişiyle birlikte namaz kıldığı hadisini nakletmiştir. Bu da gösteriyor ki, hadis ehlinin doğrulamadığı zayıf rivayeti delil olarak kabul etmiştir". Maverdi, mezhep imamını savunma amacıyla şu ifadeleri kullanmıştır: "Ömrüm üzerine yemin olsun ki evet bu hadis zayıftır. Ancak her ne kadar Şafii kitabında hadisi nakletmişse de delil olarak kabul etmemiştir. Aksine Muhammed b. İshak'tan rivayet edilen hadisi delil göstermiştir". Daha sonra Maverdi şunları kaydeder: "Mezhep arkadaşlarımız da Muzeni hakkında yanlışlığa düştüler. Çünkü onlar da, Müzeni'nin zayıf hadis diye nitelendirdiği hadisin Muhammed b. İshak'tan nakledilen rivayet olduğunu zannettiler. Ayrıca bir kısım fakih arkadaşlarımız dediler ki: Her ne kadar Muhammed b. İshak zayıf kabul edilse de hadisi sahihtir. Çünkü hadisi Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel nakletmiştir. Hatta Abdürrezak cihetinden de rivayet edilmiş olması hadisin sıhhatine kuvvet katmaktadır. Bundan da anlaşıldığı gibi, mezhep ulemamız Müzeni'yi yanlış anlamışlardır",¹⁹² yorumunda bulunmuştur.

Şafii fakihlerinden Zekeriya el-Ensari (ö.926/1520) de, Beyhaki ve diğerlerinin Ka'b b. Malik hadisini nakletmelerini sahihlik açısından yeterli görerek cuma namazında cemaat sayısı için yeterli delil olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁹³

3.4. Hanbeli Ekolü

Hanbeli mezhebi fakihleri Es'ad b. Zürene hadisini köyde yerleşik kırk kişi bulunması durumunda, cuma namazının kılabileceğine dair delil kabul etmişlerdir. Çünkü

¹⁹⁰ Maverdi, *a.g.e.*, II/402, 408; Bekri, Osman b. Muhammed, *İnetu't-talibin ala hili elfazi Fethi'l-Mu'in*, Dâru'l-fikir, 1997, II/62; Heytemi, Ahmed Muhammed, *Tuhfetu'l-muhtaci fi şerhi'l-Minhaci*, Mektebetu't-ticariye el-kübra bi Mısır, 1983, II/405.

¹⁹¹ Maverdi, *a.g.e.*, II/409,410; Buceyremi, Süleyman b. Muhammed, *Haşiyetu'l-Buceyremi ala şerhi'l-Menheci*, Matba'ü'l-Halebi, 1950, I/373.

¹⁹² Maverdi, *el-Havi'l-kebir*, II/408; Ruyani, Ebû'l-Mehasin, *Bahru'l-mezhebe (fi furu'i'l- mezhebi's-Şafii)*, (thk. Tarık Fethi Seyyid), Dâru'l-kutub ilmiyye, Beyrut, 2009, II/359.

¹⁹³ Ensari, Zekeriya, *Esna'l-metalib fi şerhi Revdi't-Talib*, (thk. Muhammed Tamir), Dâru'l-kutub ilmiyye, Beyrut, 2000, I/249.

ilk cuma namazı Medine'ye bir mil¹⁹⁴ uzakta olan Beni Beyada' köyünde eda edilmişti. Konuyla ilgili Şafii hukukçularla benzer düşünceye sahip oldukları görülmektedir.¹⁹⁵

3.5. Zahirî Ekolü

Zahirî fakihlerinden İbn Hazm (ö.456/1064), Peygamber (s.a.v)'den cuma namazında cemaat sayısı ile ilgili herhangi bir rivayet nakledilmediğinden Ka'b b. Malik hadisini delil olarak kabul etmez. Ona göre cemaat sayısının kırk kişiden az ya da çok olması fark etmez. Cuma kılınması gereken vacib bir namazdır.¹⁹⁶

4. İslam Hukuk Ekollerinin Cemaat Sayısı İle İlgili Görüşleri

Hanefî ekolü: Hanefî hukukçular cumanın münferid kılınmasının doğru olmayacağını, cumanın sahih olabilmesi için cemaatin şart olduğunu söylemişlerdir. Cemaat sayısı ile ilgili imam Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre imam dışında üç kişi, Ebû Yusuf'a göre ise imam hariç iki kişinin bulunması yeterlidir.¹⁹⁷

Malikî ekolü: Malikî hukukçulara göre cuma namazının ikame edilebilmesi için cemaat şarttır. Fakat her cuma cemaati için sabit bir sayı şartını öngörmemişlerdir. Mezhebin bazı hukukçuları cemaatin on iki kişi ile gerçekleşeceğini belirtmişse de imam Malik, belirli bir sayı şartı koymamıştır. Her ne kadar cumanın kırk kişiden daha az sayıda cemaatle ikame edilebileceğini söylemişlerse de, bunun üç, dört kişiyle kılınacağı anlamına gelmeyeceğini özellikle belirtmişlerdir.¹⁹⁸

Şafîî ekolü: Şafîî hukukçular Ka'b b. Malik ve İbn Mesud rivayetlerine dayanarak kırk kişiden az bir sayı ile cuma namazının kılınmayacağını ifade etmişlerdir.¹⁹⁹ Ancak mezhep içinde buna muhalif görüş beyane eden fakihler de bulunmaktadır. Nitekim *Fethu'l-Bari* müellifi İbn Hacer, Buhari'nin sabit bir hadisin olmaması nedeniyle -cuma namazı için- sayıya değinmediğini, -daha önce zikrettiğimiz üzere- âlimlerin cuma namazında sayı ile ilgili yaklaşık onbeş farklı görüşün olduğunu ifade ettikten sonra, cemaat sayısı için bir sayının aranmadığını, bir topluluktan oluşan insanların bir araya gelip cuma namazının eda edebilecekleri görüşünü tercih etmiştir.²⁰⁰ Suyutî de mezhebine muhalefet ederek sayı konusunda hadislerde herhangi bir delilin sabit olmadığını belirtmiştir.²⁰¹

Hanbelî ekolü: Hanbelî hukukçuları, Ka'b b. Malik hadisine dayanarak köyden ayrılmayan, yerleşik kırk kişi bulunuyorsa cuma namazı kılınmalarının vacib olduğunu

¹⁹⁴ Bir mil 1,6 km eder.

¹⁹⁵ İbn Kudame, *el-Udde şerhu'l-Umde*, I/99; İbn Muflih, *el-Mubdi' fi şerhi'l-Mukni'*, II/153; Behuti, Mensur b. Yunus, *er-Revdu'l-murbi' şerh Zadul-Mukni' fi ihtisari'l-Mukni'*, (thk. Said Muhammed Lehham), Dâru'l-fikir, Beyrut, s.108; İbn Receb, *Fethu'l-bari*, V/330.

¹⁹⁶ İbn Hazm, Abu Muhammed Ali, *el-Muhala bi'l-asar*, Dâru'l-fikir, III/250.

¹⁹⁷ İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadir*, II/60; Zeylai, *Kenzi'd-dekâik*, I/221; Kasani, *Beda'i sana'i*, I/268.

¹⁹⁸ Sa'lebi, *el-Ma'üne 'ala mezhebi alimi'l-Medine*, I/300; Hatab, Muhammed b. Muhammed, *Mevahibu'l-celil li şerhi Muhtasari'l-Halil*, (thk. Zekeriya Umeyrat), Dâru'l-alemi'l-kutub, 2003, II/523; İbnü'l-Harrat, *el-Ahkamu'l-vusta min hadisi'n-Nebi*, II/104.

¹⁹⁹ Ensari, *Esna'l-metalib fi şerhi Revdati't-Talib*, I/249.

²⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, II/423.

²⁰¹ Suyutî, *el-Havi*, I/66.

söylemişlerdir.²⁰² İbn Kasım ve diğer fakihler bu hadise dayanarak Şafiiler gibi kırk kişiden az olması durumunda cuma şartlarından birisinin eksik olması nedeniyle öğlen namazını eda etmelerinin gerekeceğini belirtmişlerdir.²⁰³

Şevkâni cuma namazında sayı ile ilgili değerlendirmesinde, nakledilen hadislerde cemaat sayısı kırk kişiden az olursa, cuma namazının kılınmayacağı yönünde sabit bir delilin bulunmadığını açıkça ifade etmiştir.²⁰⁴

Sonuç

Cuma namazı Müslümanların cuma günü öğle namazı vaktinde cemaat halinde toplanarak kıldıkları namazdır. Bundan dolayı hukukçular cumanın münferid kılınmasının sahih olmadığı, sahih olabilmesi için cemaatin şart olduğunu belirtmişlerdir. Cemaatin şart olduğu konusunda hukukçular arasında görüş birliği bulunduğu halde cemaat sayısı ile ilgili nakledilen bazı rivayetler nedeniyle farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Arap coğrafyasında pek önemsenmeyen bu konu, halkın büyük kısmının Şafii olduğu Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde medreselerde okutulan Şafii fıkıh kitaplarının da etkisiyle cemaat sayısı ayrı bir önem kazanmıştır. Hatta kırsal yerlerde kırk sayısına ulaşılmamışsa cuma yerine öğlen namazı eda edilir.

Peygamber (s.a.v.)'den cemaat sayısı konusunda bağlayıcı kesin bir beyan sadır olmamıştır.

Buhari ve Müslim'de geçen on iki sayısı cuma namazında cemaat sayısı için delil gösterilemez. Çünkü cemaatin bir kısmı mescitte kalırken, diğer bir kısmının ise Medine'ye gelen ticaret kervanına doğru yöneldikleri söylenmektedir. Bu durum cemaat sayısının on iki kişiden az veya çok olabileceğini göstermektedir. Ayrıca Peygamberden bu sayıyı teyyit eden bir rivayet de bulunmamaktadır. Bununla birlikte on iki sayısı ile ilgili diğer rivayetler zayıftır.

Mus'ab b. Umeyr'in, Peygamberin hicretinden önce ilk cuma namazını on iki kişiyle birlikte eda ettiği ile ilgili hadisin zayıf olduğunu belirtenlerin yanında mevzu olduğunu söyleyenler de olmuştur.

Cemaat sayısı ile ilgili nakledilen diğer hadislerin zayıf olduğu ve ciddi dayanaklarının bulunmadığı tespit edilmiştir. Muhtelif rakamlar üzerinde durulmuşsa da bunların delil olabileceğini destekleyen temellendirmelerden yoksundur.

Başta Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i olmak üzere diğer hadis kitaplarında nakledilen Ka'b b. Malik hadisinin medarı olan Muhammed b. İshak, hadis otoriteleri tarafından dördüncü derece müdellislikle itham edilerek, işittiğini ikrar etmeden an'ana ile nakledeceği rivayetlerin zayıf olacağına hükmedilmiştir. Buna rağmen hadisinin hasen kabul

²⁰² İbn Kudame, *Şerhu'l-Umde*, I/99.

²⁰³ Behuti, *er-Revdu'l-murbi*, s.108; İbn Kasım, Abdurrahman b. Muhammed, *Haşiyetu'r-Revdu'l-Murbi*, 1398, II/440; İbn Muflih, *el-Mubdi' şerh el-Mukni*, II/138.

²⁰⁴ Şevkâni, *Neylu'l-evtar*, III/274; Ebû Tayyib, Muhammed Şemsulhak, *Avnu'l-m'abud şerh Sünen Ebi Dâvûd*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1415, III/284.

edilmesinin Şafii mezhebinin delil kabul ettiği rivayeti güçlü kılmaya matuf olduğunu düşünüyoruz.

Muhammed b. İshak siyer ve meğazi ilminde hak ettiği şöhrete kavuşmuşsa da hadis ilminde cerh edilerek zayıf görülmüştür.

Muhammed b. İshak dışında rivayet edilen hadislerin isnadında başka zayıf raviler de tespit edilmiştir.

Netice olarak Maliki ekolünün tercih ettiği; sayı şartı aranmadan köy halkının toplanabileceği cemaat sayısının yeterli görüldüğü, ancak üç-dört kişiyle de cuma namazının kılınamayacağı görüşünün tercihe şayan olduğu kanaatine vardık. Nitekim İbn Hacer ve Suyutî gibi Şafii fakihler de ilgili rivayetlerden cuma namazı için cemaatin şart olduğu ancak sayısı ile ilgili bağlayıcı bir belirlemenin yapılamayacağı sonucuna varmışlardır.

KAYNAKÇA

AŞMAVÎ, Abdül-Bari b. Ahmed, *Metnü'l-Aşmaviyye fi'l-fikhi'l-Maliki*, Şeriketu eş-Şummerli, Mısır.

‘AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddin, *Umdetu'l-kâri şerhu Sahihi'l-Buhari*, Dâru ihyau't-turas el-Arabi, Beyrut.

_____, *Meğani'l-ahyar fi şerhi Esami Ricali Mea'ni'l-Asar*, (thk. Muhammed Hasan Hasan İsmail), Dâru'l-kutubi'l-ilmiiye, Beyrut, 2006.

_____, *el-Binaye şerh el-Hidaye*, Dâru'l-kutub ilmiiye, Beyrut, 2000.

_____, *Şerhu Süneni Ebû Dâvûd*, (thk. Ebû'l-Munzir Halid b. İbrahim), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1999.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed b. el-Ferrâ, *Şerhu's-Sünne*, (thk. Şuayb el-Arnâvut ve Muhammed Züheyr eş-Şavuş), el-Mektebû'l-İslami, Beyrut-Dimaşk, 1983.

BEHUTÎ, Mansur b. Yunus, *Keşşafe'l-kinai' ani'l-iknai'*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiye.

_____, *er-Revdu'l-murbi' şerh Zadu'l-Mukni' fi İhtisari'l-Mukni'*, (thk. Said Muhammed Lehham), Dâru'l-fikir, Beyrut.

BEKRÎ, Osman b. Muhammed, *İnetu't-talibin ala hili elfazi Fethi'l-Mu'in*, Dâru'l-fikir, 1997.

BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kubra*, Yay., Meclisü dairetu'l-me'arifi'n-nizamiyye, Haydarabad, 1344.

_____, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, (thk. Abdü'l-Mu'ti Emin Kal'aci), Dâru'l-Kuteybe, 1991.

BEYDAVÎ, Nasıruddin, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-tevil*, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşli), Dâru'l-ihyai't-turasi'l-Arabi, Beyrut, 1418.

- BUCEYREMÎ, Süleyman b. Muhammed, *Haşiyetu'l-Buceyremi ala şerhi'l-Menhec*, Matba'tu'l-Halebi, 1950.
- BUHARÎ, Muhammed İsmail, *Sahih Buhari*, (thk. Mustafa Dib el-Buğa), Dar İbn Kesir, Beyrut, 1987.
- CESSAS, Ebûbekir, *Şerh Muhtasar Tahavi*, (thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed ve diğerleri), Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye ve Dâru's-sirac, 2010.
- _____, *Ahkamu'l-Kur'an*, (thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin), Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1994.
- DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer, *Süneni'd-Dârekutnî*, (thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Mua'vved), Daru'l-ma'rife, 2001.
- DEMÎRÎ, Kemâluddin Muhammed, *en-Necmü'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhac*, Dâru'l-minhâc, Cidde, 2004.
- DESÛKÎ, Muhammed Arefe, *Hâşiyetu'd-Desûki ala 'ş-şerhi'l-Kebir*, Dâru'l-Fikr.
- DEVSERİY, Ebû Süleyman Casım b. Süleyman, *er-Revzu'l-bessam bi tertibi ve tahrirci fevaidi temmam*, Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 1987.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eşa's, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (thk. Şuayb Arnavuti, Muhammed Kamil Karabelali), Dâru risale alemiyye, 2009.
- EBÛ'N-NECÂ, Şerefüddin, *el-İkn'a fi fikhi'l-imam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Subki), Dâru'l-marife, Beyrut.
- EBÛ TAYYİB, Muhammed Şemsulhak, *Avnu'l-m'abud şerh Sünen Ebi Dâvûd*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1415.
- ELBÂNÎ, Nâsuruddin, *İrvau'l-ğalil fi tahrirci ahadisi Menari's-Sebil*, el-Mektebû'l-İslami, Beyrut, 1985.
- ENSARÎ, Zekeriya, *Esna'l-metalib fi şerhi Revdi't-Talib*, (thk. Muhammed Tamir), Dâru'l-kutub ilmiiyye, Beyrut, 2000.
- FAYDA, Mustafa, "Muhammed b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Türkiye Diyanet Vakfı), İstanbul, 2009.
- ĞAMİDÎ, Said b. Salih, *Ahadisu'l-merfu'a el-muille fi kitabi (Hilyetu'l-Evliya)*, Doktora Tezi, İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi, Riyad, 1424.
- ĞEMRAVÎ, Muhammed ez-Zühri, *es- Siracü'l-vehhâc alâ metni'l-Minhac*, Dâru'l-marife, Beyrut.
- ĞESLANÎ, Abdullah b. Yahya, *Kitabu tahrirci'l-ahadisi'd-dia'fu min Süneni'd-Dârekutnî*, (thk. Eşref Abdülmaksud), Dâru alemi'l-kutub, Riyad, 1411.
- HALEF, Necm Abdurrahman, *Mu'cemu'l-cerhe ve't-ta'dil li ricali's-Sünen el-Kubra*, Dâru'r-riye, Riyad, 1989.

- HATAB, Muhammed b. Muhammed, *Mevahibu'l-celil li şerhi Muhtasari'l-Halil*, (thk. Zekeriya Umeyrat), Dâru'l-'alem el-kutub, 2003.
- HATİBU'L-BAĞDADİ, Ebû Bekir Ahmed, *Tarihu Bağdad*, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1417.
- HEYTEMİ, Ahmed Muhammed, *Tuhfetu'l-muhtaci fi şerhi'l-Minhaci*, Mektebetu't-ticariye el-kübra bi Mısır, 1983.
- İBN ABİDİN, *Haşiyetu Reddi'l-muhtar ale Durri'l-muhtar*, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2000.
- İBNÛ'L-ACEMİ, Ebû'l-Vefa İbrahim, *et-Tebyyin li esmai'l-müdeğlisin*, (thk. Yahya Şefik Hasan), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1986.
- İBN ADİ, Abdullah, *el-Kamil fi du'afai'r-ricai*, (thk. Yahya Muhtar Ğazzavi), Dâru'l-fikir, Beyrut, 1988.
- İBN ATİYYE, Ebû Muhammed, *el-Muharrer'ul-veciz fi tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (thk. Abdusselam Abduşşafi), Dâru'l- kutubi'l- ilmîyye, Beyrut, 1993.
- İBNÛ'L-CEVZİ, Cemâluddin Abdurrahman Ebû'l-Ferec, *Zadü'l-mesir fi ilmî't-tefsir*, (thk. Abdürrezak el-Mehdi), Dâru'l-kitabu'l-Arabi, Beyrut, 1422.
- _____, *ed-Du'afa ve'l-metrukin*, (thk. Abdullah el-Kadi), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406.
- İBN EBÎ HATİM, Ebû Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dâru ihyai't-turasi'l-Arabi, Beyrut, 1952.
- İBN HABİB, Tahir, *Fıkhu'l-ibadat ala mezhebi'l-Maliki*, Dâru mektebetu'l-m'aarif, Beyrut, 2009.
- İBN HACER, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Ta'rîfu ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsufine bi't-tedlis*, (thk. Abdulğaffar Süleyman, Muhammed Ahmed Abdülaziz), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1987.
- _____, *Ta'rîfu ehli't-takdis bi-meratibi'l-mevsufine bi't-tedlis*, (thk. Asım b. Abdullah el-Karyuni), Mektebetu'l-menar, Ürdün, 1983.
- _____, *Takribu't-tehzib*, (thk. Muhammed Avame), Dâru'r- Reşid, Suriye, 1986.
- _____, *Tehzibu't-tehzib*, Dâru'l-fikir, Beyrut, 1984.
- _____, *Fethu'l-bâri şerhu Sahihi'l-Buhâri*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379.
- _____, *Telhisu'l-habir fi tahric ahadis Rafi' el-Kebir*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1989.
- _____, *el-İsâbe fi temyyizi's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed el-Becavi), Dâru'l-cil, Beyrut, 1412.
- _____, *el-Metâlibu'l-âliye bi-zevâidi'l-mesanidi's-semaniye*, (thk. Komisyon), Dâru'l-asime li'n-neşir ve't-tevzi', Riyad, 1418.

- İBNÛ'L-HARRAT, Ebû Muhammed Abdülhak, *el-Ahkamü'l-vusta min hadisi'n-Nebi*, (thk. Hamdi Selefî, Subhi Samirai), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1995.
- İBN HAZM, Abu Muhammed Ali, *el-Muhala bi'l-asar*, Dâru'l-fikir.
- İBN HİBBAN, Muhammed, *Sahihu İbn Hibban*, (thk. Şu'ayb Arnavuti), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1993.
- _____, *es-Sikat*, (thk. Seyyid Şerefuddin Ahmed), Dâru'l-fikir, Beyrut, 1975.
- İBN HUZEYME, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Sahih İbni Huzeyme*, (thk. Muhammed Mustafa el-Azami), el-Mektebû'l-İslami, 2003.
- İBNU'L-HÜMÂM, Kemâlüddin Muhammed, *Fethü'l-kadir*, Dâru'l-fikir, Beyrut.
- İBN KADI EŞ-ŞUHBE, Ebûbekir, *Tebekatu's-Şaf'iyye*, (thk. el-Hafiz Abdülalim Han), Alem el-kutub, Beyrut, 1407.
- İBN KASIM, Abdurrahman b. Muhammed, *Haşiyetu'r-Revdu'l-Murbi'*, 1398.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fida İsmail, *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dili ve ma'rifeti's-sikat*, (thk. Şadi b. Muhammed), Merkez Nu'man lil-buhusi ve'd-dirasat, Yemen, 2011.
- İBN KUDÂME, Ebu Muhammed Behâeddin, *el-Uddetu şerhu'l-Umde*, (thk. Salah b. Muhammed Uvayda), Dâru'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut, 2005.
- İBN KUDÂME, Ebû'l-Ferec Şemsuddin, *Şerhu'l-kebir ala metni'l-Mukni'*, Dâru'l-kitabi'l-Arabi.
- İBN MACE, Ebû Abdullah, *Sünen İbn Mace*, (thk. Şuayb Arnavuti ve diğerleri), Dâru risale alemiyye, Beyrut, 2009.
- İBN MAZE, Burhaneddin Mahmud b. Ömer el-Buhari, *el-Muhitu'l-burhâni*, (thk. Abdülkerim Sami el-Cüнди), Dâru'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut, 2004.
- İBN MUFLİH, İbrahim b. Muhammed, *el-Mubdi' fi şerhi'l-Mukni'*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut, 1997.
- İBNÛ'L-MULAKKİN, Ebû Hafs Siracuddin, *Tezkiretu'l-muhtac ila ahadisi'l-Minhac*, (thk. Hamdi Abdülmecid Selefî), Mektebetü'l-İslam, Beyrut, 1994.
- _____, *Hülasatü'l-bedrü'l-münir fi tahriri kitabi's-şerhi'l-Kebir li'r-Rafii'*, (thk. Hamdi Abdülmecid), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1410.
- _____, *et-Tavdih li şerhi'l-Camii's-Sahih*, (thk. Dâru'l-felah lil bahsi'l-ilmî), Dâru'nevadir, Dımaşk, 2008.
- İBNÛ'L-MUNZİR, Muhammed, *el-İcmâ*, (thk. Fuad Abdulmunim Ahmed), Dâru'l-Müslim, 2004.
- İBN RECEB, Zeynuddin Abdürrahman, *Şerhu ileli't-Tirmizi*, (thk. Hemmam Said), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2001.

- _____, *Fethu'l-bari* (thk. Ebû Muaz Tarık b. Udellah), Dâru İbnu'l-Cevzi, Demmam/Suudi Arabistan, 1422.
- İBNÛ SEYYİDÎ'N-NAS, Muhammed b. Abdullah, *Uyunu'l-eser fi fununi'l-meğazi ve's-şemaili ve's-sire*, Müessesetu İzzeddin li't-tiba'a, Beyrut, 1986.
- KASANÎ, Alaeddin, *Bedâ'i'u's-sana'i' fi tertibi's-şera'i*, Dâru'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1982.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1980.
- MAKRİZİ, Takiyuddin, *Muhtasarul-kâmil fi'd-dü'afa*, (thk. Eymen b. Arif), Mektebetu's-sünne, Kahire, 1994.
- MANSURÎ, Ebû Tayyib, *Selsebilu'n-naki fi teracimi şuyuh el-Beyhaki*, Dâru'l-asime li'n-neşri ve't-tevzi'i, Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suudiyye, 2011.
- MAVERDÎ, Ebû'l-Hasan, *el-Hâvi'l-kebir fi fihhi mezbebi's-Şafii'*, (thk. Ali Muhammed Mua'vva'd, Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1999.
- MENBECİ, Ebû Muhammed Ali b. Zekeriya, *el-Lübab fi'l-cem'i beyne's-sünneti ve'l-Kitab*, (thk. Muhammed Fadıl Abdülaziz Murad), Dâru'l-kalem, Beyrut, 1994.
- MÜSLİM, İbnu'l-Hucac, *Sahih Müslim*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dar ihya turas el-Arabi, Beyrut.
- NEFRAVÎ, Ahmed b. Ğanım, *el-Fevakihu'd-devani şerh ala risaleti İbn Ebû Zeyd el-Kayravani*, Dâru'l-fikir, 1995.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman, *Sünenu'n-Nesâî*, (thk. Merkeze'l-buhusi ve tekniyeti'l-ma'lumat), Daru't-t'esil, Kahire, 2012.
- _____, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkin*, (thk. Bûran ez-Zanavi ve Kemal Yusufu'l-Hut), Müessesetu kutubi's-sakafe, Beyrut, 1985.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriya, *el-Mecmu' şerhu'l-mühezzeb*, Dâru'l-fikir.
- RAZÎ, Ebû Muhammed Abdurrahman, *el-Cerh ve't-t'adil*, Dâru ihyai't-turas el-Arabi, Beyrut, 1952.
- RUHAYLÎ, Abdullah b. Dayfallah, *el-İmam Ebû'l-Hasan Dârekutnî ve asaruhu'l-ilmiiyye*, Dâru'l-Endelus el-hadra.
- RUYANÎ, Ebû'l-Mehasin, *Bahru'l-mezheb (fi furu'i'l-mezhebi's-Şafii')*, (thk. Tarık Fethi Seyyid), Dâru'l-kutub ilmiiyye, Beyrut, 2009.
- SA'LEBÎ, Ebû Muhammed Abdulvahhab, *el-Ma'üne 'ala mezhebi alimi'l-Medine*, (thk. Hamiş Abdulhak), Mektebetu ticariye, Mekke.
- SEMERKANDÎ, Alaeddin Muhammed, *Tuhfetu'l-fukaha*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1984.
- SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-m'arife, Beyrut, 1993.

- SİBT B. EL-ACMÎ, Burhaneddin Ebi İshak, *el-İğtibati bi men rumiye bi'l-ihtilat*, (thk. Alaeddin Ali Rıda), Dâru'l-hadis, Kahire, 1988.
- SUYÛTÎ, Celaleddin, *el-Hâvi lil fetava*, (thk. Abdüllatif Hasan Abdürrahman), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2000.
- _____, *Esmâu'l-müedellisin*, (thk. Mahmud Muhammed Mahmud), Dâru'l-cil, Beyrut.
- _____, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsiri bi'l-me'sur*, Dâru'l-fikir, Beyrut.
- ŞAFÎÎ, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Dâru'l-m'arife, Beyrut, 1393.
- ŞANKİTÎ, Muhammed, *Kevseru'l-me'ani'd-derari fi keşfi habaya Sahihi'l-Buhari*, Müessesetu'r-risale, Beyrut, 1995.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadir*, Dâru İbn Kesir, Dımaşk, 1414.
- _____, *Neylu'l-evtar*, (thk. İsamuddin Sebapti), Dâru'l-hadis, Mısır, 1993.
- TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, *Mu'cemu'l-kebir*, (thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire.
- _____, *Mu'cemu'l-evsat*, (thk. Tarık b. Avadallah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni), Dâru'l-Haremeyn, Kahire.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-beyan fi te'vili'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 2000.
- UKAYLÎ, Ebû Cafer Muhammed, *ed-Duafâi'l-kebir*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1984.
- VADE'Î, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadi, *Ricalu el-Hakim fi'l-Müstedrek*, Mektebetu Sen'a el-eseriye, 2004.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-'arûs min cevahiri'l-kamûs*, (thk. Komisyon), Dâru'l-hidaye.
- ZEHEBÎ, Şemsüddin, *el-Muğni fi'd-du'afa'*, (thk. Ebû Zehra Hazım el-Kadı), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1997.
- _____, *Tezkiretu'l-huffaz*, (thk. Zekeriya Umeyrat), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998.
- _____, *Mizanu'l-itidal fi nakdi'r-rical*, (thk. Ali Muhammed Mua'vad ve Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-kutub ilmiye, Beyrut, 1995.
- _____, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut ve diğerleri), Müessesetü'r-risale, Beyrut.
- ZEYLAÎ, Ebû Muhammed Cemâluddin, *Nasbu'r-râye tahrîcu ehâdisi'l-Hidâye*, (thk. Muhammed Avame), Müessesetu'r-reyyan li't-tiba'a ve'n-neşir, Beyrut, 1997.
- ZEYLAÎ, Fahrüddin, *Tebyinu'l-hakaik fi şerhi Kenzi'd-Dekaik ve haşiyetu's-Şelebi*, el-Metbe'atu'l-kübra el-emiriye-Bulak, Kahire, 1313.

